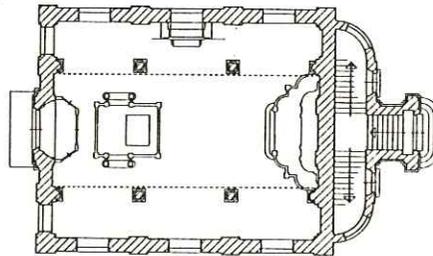
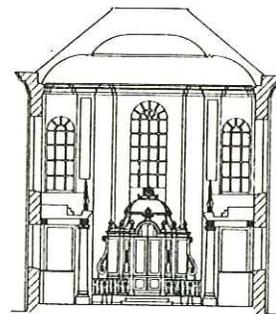
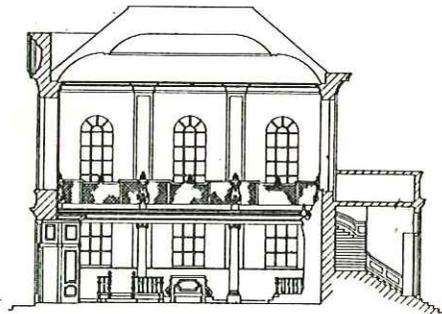

Voormalige synagogen Beth Jacob (Korte Voorhout), Honen Dal (Lange Voorhout) en de Synagoge bij de Princessegracht van 1726.

Tekening naar het oudste kadastrale minuutplan door T. Brouwer, Monumentenzorg.

Synagoge bij de Princessegracht van 1726.
T. Brouwer, Monumentenzorg.

Gemeente Den Haag
Dienst Ruimtelijke en
Economische Ontwikkeling
Monumentenzorg
Postbus 29734
2502 LS Den Haag

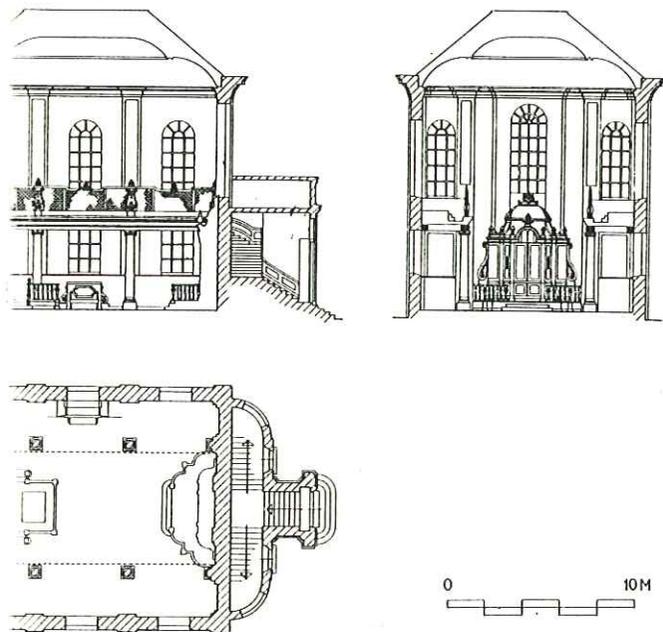
Portuge
in 1

door

Weinig voorbijgangers zullen beseffen
Haagse Princessegracht een van de mo
Een gaaf achttiende-eeuws gebouw op
huizen, het voorplein aan de kant van
toegangshek van smeedijzer. Boven de h
de vertaling luidt 'Hoe lieflijk zijn Uw w
een aantal letters die samen de getalv
(= 1726) dat met Arabische cijfers ook
met zijn stemmige interieur is sinds e
gemeente. Maar oorspronkelijk was he
Portugese gemeente waarvan de gesch

De ou

In 1677 blijkt een 'Hoogduitse' jood sinc
ritueel geoorloofd vlees) op te treden vo
sinjeur David de Pinto, schoonzoon van
want Jacob was een zoon van Abrahan
een beroemd seminarium dat in Rott
(bestuurder) van de Portugese gemeent
verrijkt met de monumentale nu drie
(Duitse/Oosteuropese) en Sefardische
In die jaren was er in Den Haag wel e

Synagoge bij de Princessegracht van 1726.
T. Brouwer, Monumentenzorg.

Portugese synagogen in Den Haag

door J. F. van Agt

Weinig voorbijgangers zullen beseffen dat achter de statige patriciërshuizen van de Haagse Princessegracht een van de mooiste synagogen van ons land verscholen staat. Een gaaf achttiende-eeuws gebouw op een ommuurd terrein naast tuinen met koetshuizen, het voorplein aan de kant van de Jan Evertstraat afgesloten door een sierlijk toegangshek van smeedijzer. Boven de hoofdingang staat een Hebreeuwse tekst waarvan de vertaling luidt 'Hoe lieflijk zijn Uw woningen o Heer der heerscharen' (ps. 84 : 2), met een aantal letters die samen de getalwaarde hebben van het inwijdingsjaar [5]486 (= 1726) dat met Arabische cijfers ook in het gevelfronton is aangegeven. Dit gebouw met zijn stemmige interieur is sinds enkele jaren eigendom van de Liberaal Joodse gemeente. Maar oorspronkelijk was het, tot in de jaren veertig, de synagoge van de Portugese gemeente waarvan de geschiedenis teruggaat tot in de zeventiende eeuw.

De oudste synagogen

In 1677 blijkt een 'Hoogduitse' jood sinds een jaar of vier als slachter (voor koosjer ofwel ritueel geoorloofd vlees) op te treden voor de Portugese joden 'die hier comen of zijn, als sinjeur' David de Pinto, schoonzoon van Jacob de Pinto parnas'. Niet de eersten de beste want Jacob was een zoon van Abraham de Pinto, stichter van de Jesiba de los Pintos, een beroemd seminarium dat in Rotterdam gevestigd was geweest. Hij was parnas (bestuurder) van de Portugese gemeente in Amsterdam, waar het stadsbeeld juist was verrijkt met de monumentale nu drie eeuwen oude synagogen van Asjkenazische (Duitse/Oosteuropese) en Sefardische (Spaans/Portugese) joden. In die jaren was er in Den Haag wel een kleine joodse gemeenschap maar nog geen

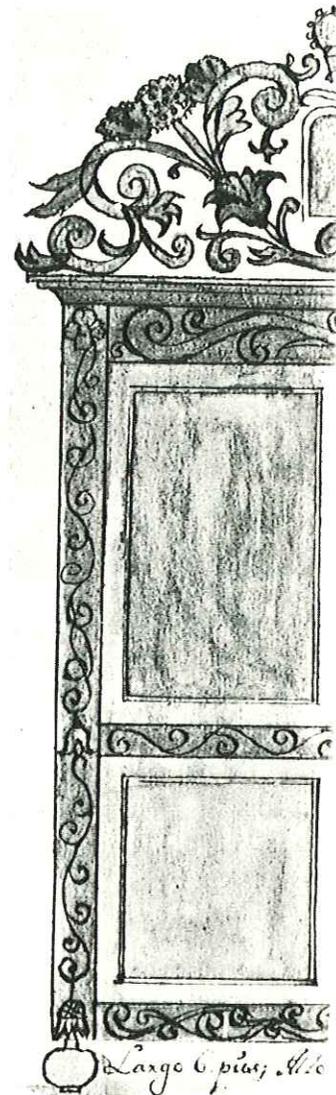
officiële joodse gemeente want die kwam er pas in 1692. Toen stichtte Jacob Pareira, een oudleerling van de Jesiba de los Pintos, de snoge (esnoga, synagoge) Beth Jacob (Huis van Jacob), waarvoor hij een kamer beschikbaar stelde in een huis naast zijn woning aan het KORTE VOORHOUT. Deze Portugese synagoge werd in het begin ook door Hoogduitse joden bezocht. Het was zelfs een Hoogduitse jood, Alexander Polack, die in 1694 namens de joodse natie grond kocht voor de begraafplaats aan de Scheveningse weg.

In 1698 kwam er nog een synagoge bij, gesticht door Jacob Abeñacar Veiga, een andere oudleerling van de Rotterdamse Jesiba. Het was de snoge van de tweede Portugese gemeente, waarover uitvoerige gegevens te vinden zijn in het rijk geïllustreerde in het Spaans geschreven *Jornal* van David de Fonseca (1729 en 1743), nu in het Haagse Gemeente-archief. Abeñacar Veiga exploiteerde een logement aan de BIERKADE, in de handelsbuurt bij de oostelijke toegangen tot de stad (trekvaart en weg van Delft). In dat logement liet hij een kamer tot synagoge inrichten met een Hechal (Heilige Arke, kast voor het bewaren van de Tora ofwel de Vijf Boeken van Mozes), een teba (bima: gestoelte voor het voorlezen uit de Tora), een afscheiding voor de vrouwen, en verder luchters en wandarmen van koper. Er waren drie torarollen waarvan een geschonken was door een van de Hoogduitse joden die aanvankelijk ook in deze synagoge kwamen. De Hechal, afgebeeld in het *Jornal* van David de Fonseca, [afb. 1], had de vorm van een beeldhouwde kabinetkast op bolpoten, breed 6 voet (bijna 1,90 m), hoog 7 voet (bijna 2,20 m) en met inbegrip van de beeldhouwde bekroning 9 voet (ruim 2,80 m). Die bekroning toonde de Tien Geboden, de 'Kroon van de Tora' (rood met verguldsel) en rankwerk (groen en verguldsel) met bloemen (rood).

Abeñacar Veiga die als chazzan (voorzanger) optrad verhuisde in 1703 naar de WAGENSTRAAT en daarna achtereenvolgens naar de *Casuariestraat* (1708) en het LANGE VOORHOUT (1711), zodat ook de tweede snoge uiteindelijk terechtkwam in het sjeke deel van Den Haag waar de rijke Portugezen woonden. En in die tijd (1709) nam de gemeente de naam *Honen Dal* (Steun der Armen) aan.

*De synagogen van Honen Dal
aan het Lange Voorhout: 1711-'26*

Vanaf 1711 is de synagoge *Honen Dal* gevestigd in een huurhuis op het tegenwoordige perceel LANGE VOORHOUT 50 (Buzaglo 75) waar het mogelijk is een afgescheiden ruimte

1. Portugese s

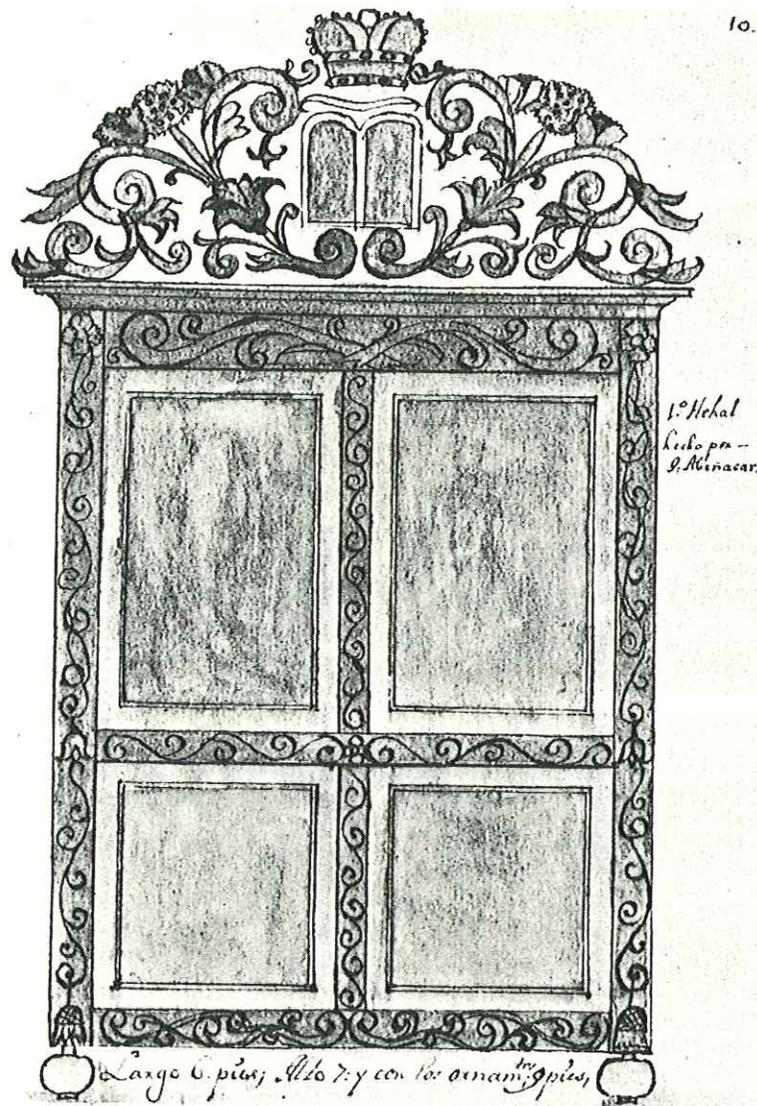
um er pas in 1692. Toen stichtte Jacob Pareira, een
s, de snoge (esnoga, synagoge) Beth Jacob (Huis
schikbaar stelde in een huis naast zijn woning aan
synagoge werd in het begin ook door Hoogduitse
luitse jood, Alexander Polack, die in 1694 namens
egraafplaats aan de Scheveningse weg.

, gesticht door Jacob Abeñacar Veiga, een andere
na. Het was de snoge van de tweede Portugese
ns te vinden zijn in het rijk geïllustreerde in het
de Fonseca (1729 en 1743), nu in het Haagse
ploiteerde een logement aan de BIERKADE, in de
en tot de stad (trekvaart en weg van Delft). In dat
ge inrichten met een Hechal (Heilige Arke, kast
Vijf Boeken van Mozes), een teba (bima: gestoelte
scheiding voor de vrouwen, en verder luchters en
orarollen waarvan een geschonken was door een
elijk ook in deze synagoge kwamen. De Hechal,
Fonseca, [afb. 1], had de vorm van een gebeeld-
16 voet (bijna 1,90 m), hoog 7 voet (bijna 2,20 m)
e bekroning 9 voet (ruim 2,80 m). Die bekroning
van de Tora' (rood met verguldsel) en rankwerk
od).

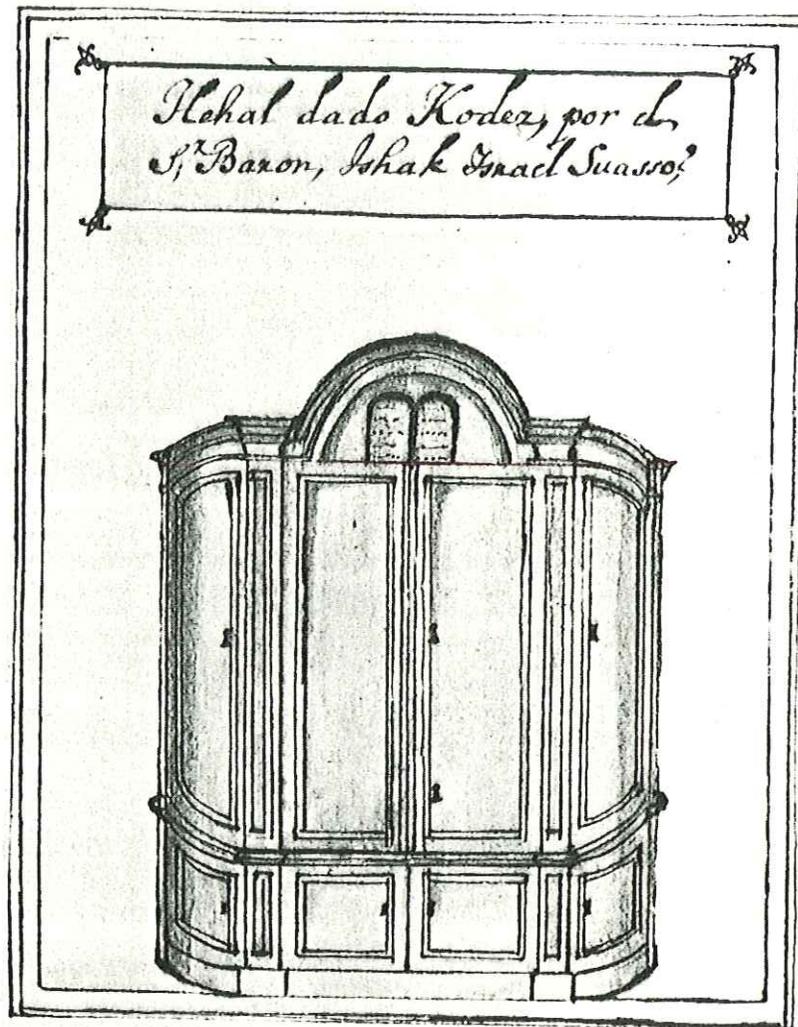
anger) optrad verhuisde in 1703 naar de WAGEN-
r de Casuariestraat (1708) en het LANGE VOORHOUT
indelijk terechtkwam in het sjeke deel van Den
n. En in die tijd (1709) nam de gemeente de naam

ngen van Honen Dal
ge Voorhout: 1711-'26

gevestigd in een huurhuis op het tegenwoordige
(5) waar het mogelijk is een afgescheiden ruimte

1. Portugese Synagoge, Bierkade: Hechal

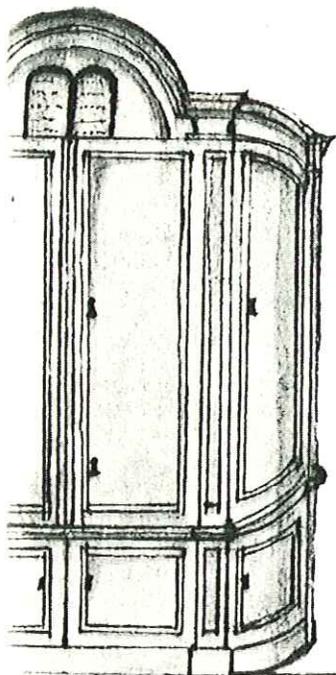
2. Synagoge Honen Dal, Lange Voorhout: Hechal

als vrouwengalerij (una separación, a me benutten. Maar in 1715 verhuist Abeñac: perceel LANGE VOORHOUT 60 (Buzaglo 72 'heeft laten inslaan' en 'van twee eene he ruimte is groter en veel meer 'synagoge' (mayor y mucha mas en forma de Esnoga: Mujeres). En dat op een perceel, zo sma maar krap plaats kan bieden voor de He breed is. Maar misschien heeft hij tegen de door baron Ishac Israel de Suasso, die a een speciale bank voor parnas en gabay l en teba en een aantal banken met bergka: een afbeelding van de Hechal [Afb.2], een een soort palissander, waarvan de gebo: 1726 opnieuw zullen worden gebruikt in heeft men een bouwvergunning voor deze van de 'klijne vergaderplaatse'. En in 17 Voorhout 'waarinne de Joodsche Sinago: van Gerrit Hoet (transportregister 1727, kunsthandelaar die in 1759 zijn bezit zal nr. 62, aan de zuidkant ervan (transport zal worden verkocht (transportreg. 1761 van het smalle huis, nu nr. 60, (1761-179 Bu 89, blz. 223) waar eens de synagoge v

De synagoge Beth Jacob aan het k

Inmiddels had Jacob Pareira het huis naa van het Korte Voorhout, waar sinds 1692 afbreken. Dit om 'op het achterste gedeel van acht en dertigh voeten [bijna 12 m] i voor aan de straat als schole en woonhuij 'cieraat van den Hage'.

do Koder, por el
Ishak Isaac Suasso;

5 6 7 8 9 10. picas.

1 Dal, Lange Voorhout: Hechal

als vrouwengalerij (una separación, a modo de Galderia, para las señoras Mujeres) te benutten. Maar in 1715 verhuist Abeñacar Veiga opnieuw. Nu naar het tegenwoordige perceel LANGE VOORHOUT 60 (Buzaglo 72). Een huurhuis waarin de eigenaar een kamer 'heeft laten inslaan' en 'van twee eene heeft laten maken'. Een hele vooruitgang want de ruimte is groter en veel meer 'synagoge' zowel voor de mannen als voor de vrouwen (mayor y mucha mas en forma de Esnoga, tanto para los Hombres, que para las señoras Mujeres). En dat op een perceel, zo smal dat de korte noordoostzijde (ongeveer 4 m) maar krap plaats kan bieden voor de Hechal, die bij benadering 11 voet (bijna 3,5 m) breed is. Maar misschien heeft hij tegen de lange zuidoostwand gestaan. Hij is geschonken door baron Ishac Israel de Suasso, die als gabay (penningmeester) voor het eerst ook een speciale bank voor parnas en gabay laat maken, en verder een podium voor Hechal en teba en een aantal banken met bergkastjes. In het *Jornal* van David de Fonseca staat een afbeelding van de Hechal [Afb. 2], een kast van Jacaranda ('Maderra de Saccarandan'), een soort palissander, waarvan de gebogen zijkanten en het getoogde middenstuk in 1726 opnieuw zullen worden gebruikt in de synagoge bij de PRINCESSEGRACHT. In 1724 heeft men een bouwvergunning voor deze nieuwe synagoge aangevraagd ter vervanging van de 'klijne vergaderplaatse'. En in 1726 worden huis en erf aan de oostzijde van het Voorhout 'waarinne de Joodsche Sinagoge genaamt Honendal is gehouden' eigendom van Gerrit Hoet (transportregister 1727, 10 febr., nr. 1245, Haags Gemeentearchief), de kunsthandelaar die in 1759 zijn bezit zal weten uit te breiden met het brede huis, thans nr. 62, aan de zuidkant ervan (transportreg. 1759, 4 mei, nr. 1872) dat twee jaar later zal worden verkocht (transportreg. 1761, 6 mei, nr. 87) door zijn dochter, bewoonster van het smalle huis, nu nr. 60, (1761-1794. Bevolkingsregister Oost-Noordenrijksbuurt, Bu 89, blz. 223) waar eens de synagoge was.

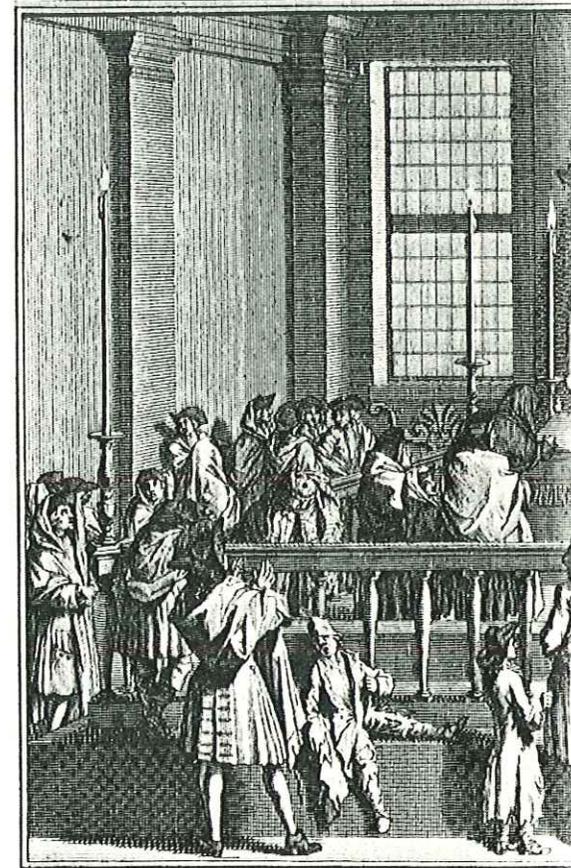
De synagoge Beth Jacob aan het Korte Voorhout, herbouwd in 1706-'07

Inmiddels had Jacob Pareira het huis naast zijn woning in de zuidoostelijke bouwstrook van het Korte Voorhout, waar sinds 1692 de snoge *Beth Jacob* gevestigd was, in 1706 laten afbreken. Dit om 'op het achterste gedeelte van dien grondt te doen bouwen een camer van acht en dertigh voeten [bijna 12 m] in 't viercant' voor de godsdienstoefeningen 'en voor aan de straat als schole en woonhuijs voor een meester'. Met een voorgevel als een 'cieraat van den Hage'.

Aan de achterkant was een binnenplaats tussen de synagoge en een oranjerie. Dit laatste valt af te leiden uit een akte van 18 februari 1707 (Henriques Pimentel 16–19) met voorwaarden voor het gebruik, waarin nog meer bijzonderheden over de snoge te vinden zijn. Verder kennen wij het interieur door twee onderling iets afwijkende afbeeldingen uit 1724–1725 van Bernard Picart [afb. 3]. Daarop zijn wandpilasters en een kroonlijst te zien en links een iets vooruitspringend middenvak – vermoedelijk omdat daarachter het rookkanaal zat van een stookplaats in de kelder, wat zou kunnen wijzen op de aanwezigheid van een mikwe of ritueel bad onder de synagoge. De Hechal stond aan de zuidoostkant voor een hoog poortvormig rondboogvenster, dat gedeeltelijk met twee rechthoekige luiken was geblindeerd. Onder de twee normale vensters aan weerskanten daarvan hingen lamberkijns (draperie-achtige ornamenten) in Lodewijk XIV-stijl, waarnaast de Hechal met zijn rechte kroonlijst ouderwets aandeed. Een aanwijzing misschien dat hij al in het vorige gebouw stond. Althans wat het middendeel betreft, want hij wekt de indruk naar twee kanten te zijn verbreed. De teba stond niet in maar achter het midden, de gebruikelijke opstelling in Sefardische synagogen en in deze vierkante zaal ook de meest praktische. Op een van de afbeeldingen van Picart zijn ook nog banken tegen de buitenkant van de teba te zien en balustraden bij de Hechal. De vrouwengalerij bevond zich boven het voorhuis, dus aan de noordwestkant, buiten het beeldveld.

Jacob Pareira kon vanuit zijn kamer (aan de noordoostkant) rechtstreeks in de snoge komen door een ingang die na zijn overlijden zou worden dichtgemetseld. Na zijn dood is er in 1721 vergeefs onderhandeld om de synagoge met de kelder en zolder ('la queldra, y soldra!') en het woongedeelte te verkopen aan Honen Dal. De Hechal zou dan vervangen worden door de grotere van Honen Dal, of men zou uit beide een nieuwe laten maken. Drie jaar later bood Selomoh Pareira zijn synagoge opnieuw aan maar toen was het te laat want Honen Dal had juist haar bouwvergunning gekregen voor een nieuwe synagoge. In 1743 leidt de samenvoeging van de twee Portugese gemeenten tot opheffing van de snoge aan het Korte Voorhout, waarvan de kroonluchters terechtkomen in de Hoogduitse sjoel bij de Voldersgracht (1722, vergroot 1739).

Bijna een kwart eeuw later worden huis en erf 'waer in voor deeze de Joodsche Godsdienst is geexerceert' (Transportregister 1767, 3 sept., nr. 1444, Haags Gemeente-archief) gekocht door Vorst Charles van Nassau-Weilburg die twee jaar eerder al het vroegere huis Pareira in handen heeft gekregen (transportreg. 1765, 20 sept., nr. 1006; vgl. *ibid.* 1743, 5 mei, nr. 413) – dit alles voor een oostwaartse uitbreiding van zijn nieuwe paleis, nu

Engraving d'après nature, et gravé par B. Ponce 1725.

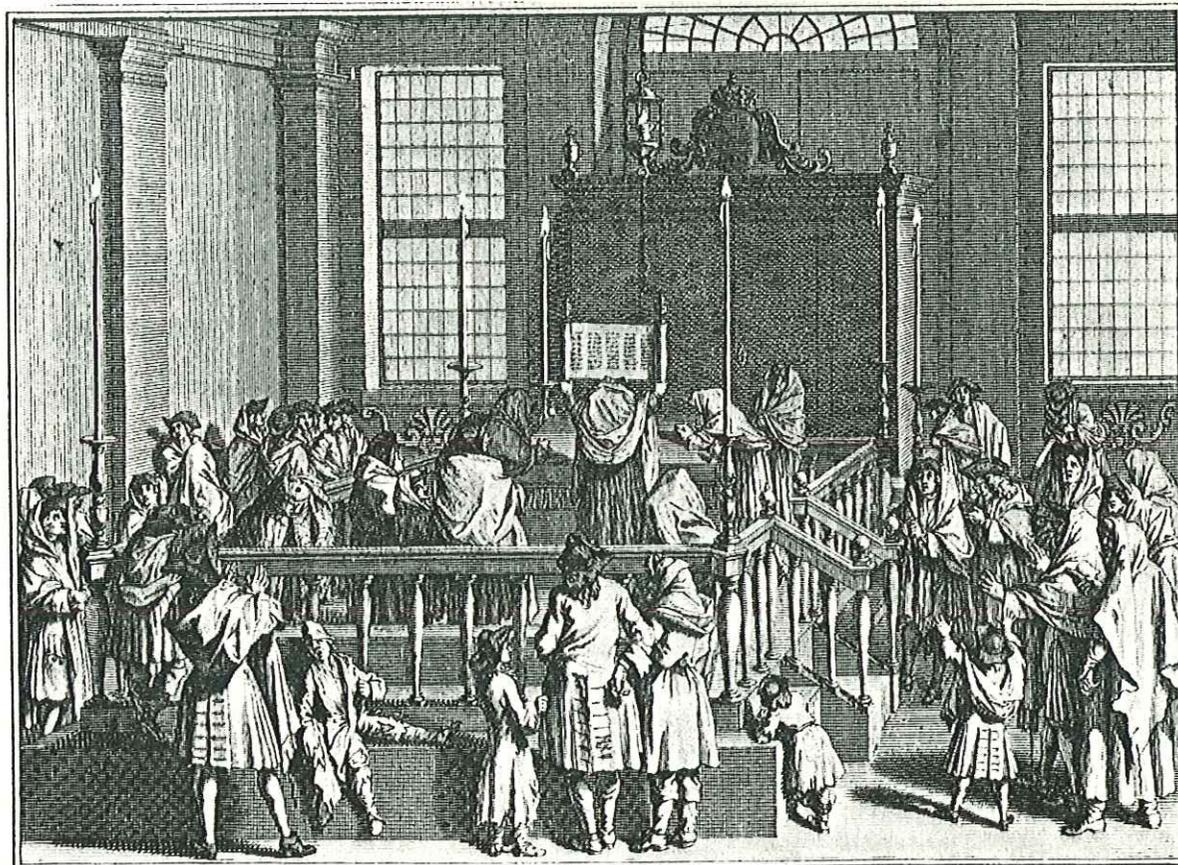
Manière d'EXPOSER la LOY au PEU

3. Synagoge Br

ats tussen de synagoge en een oranjerie. Dit laatste
 oruari 1707 (Henriques Pimentel 16-19) met voor-
 meer bijzonderheden over de snoge te vinden zijn.
 r twee onderling iets afwijkende afbeeldingen uit
 3]. Daarop zijn wandpilasters en een kroonlijst te
 nd middenvak – vermoedelijk omdat daarachter
 ts in de kelder, wat zou kunnen wijzen op de aan-
 bad onder de synagoge. De Hechal stond aan de
 rmig rondboogvenster, dat gedeeltelijk met twee
 Onder de twee normale vensters aan weerskanten
 -achtige ornamenten) in Lodewijk XIV-stijl, waar-
 lijst ouderwets aandeed. Een aanwijzing misschien
 Althans wat het middendeel betreft, want hij wekt
 verbreed. De teba stond niet in maar achter het
 n Sefardische synagogen en in deze vierkante zaal
 de afbeeldingen van Picart zijn ook nog banken
 n en balustraden bij de Hechal. De vrouwengalerij
 van de noordwestkant, buiten het beeldveld.

(aan de noordoostkant) rechtstreeks in de snoge
 erlijden zou worden dichtgemetseld. Na zijn dood
 n de synagoge met de kelder en zolder ('la queldra,
 open aan Honen Dal. De Hechal zou dan vervangen
 dal, of men zou uit beide een nieuwe laten maken.
 zijn synagoge opnieuw aan maar toen was het te
 wvergunning gekregen voor een nieuwe synagoge.
 e twee Portugese gemeenten tot opheffing van de
 van de kroonluchters terechtkomen in de Hoog-
 2, vergroot 1739).

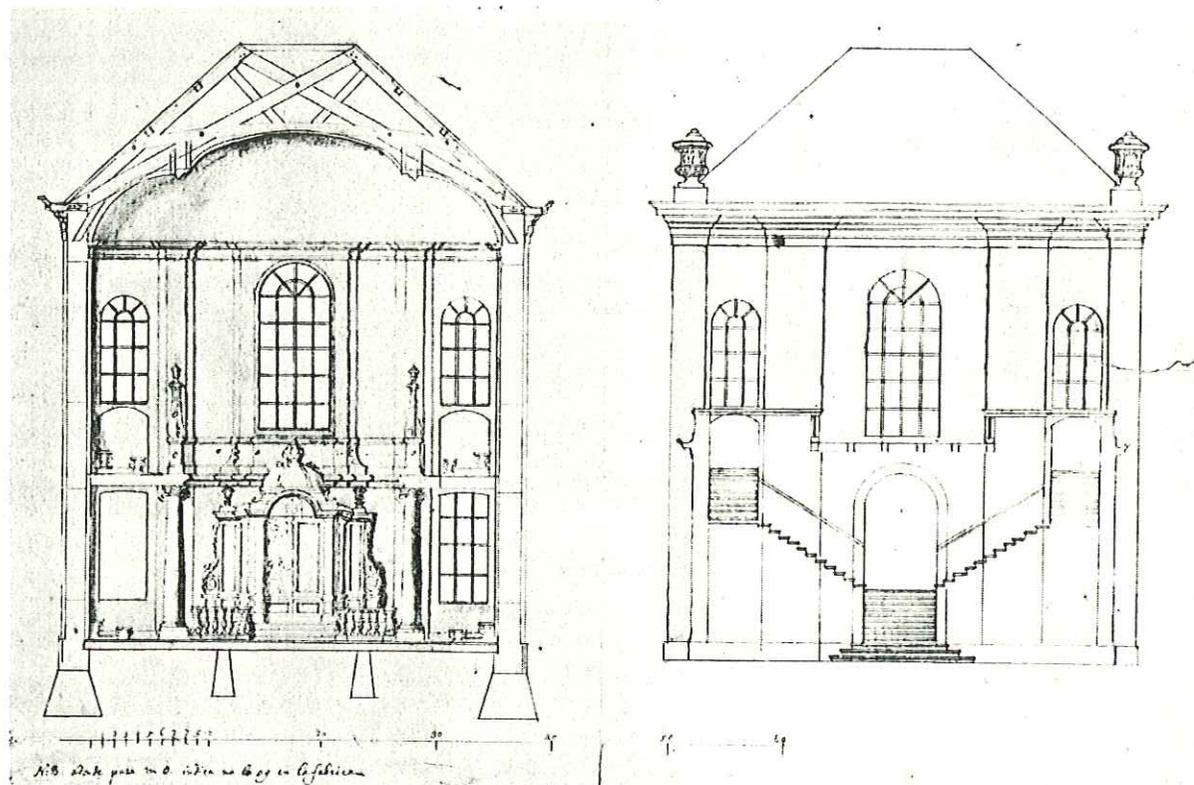
sen erf 'waer in voor deeze de Joodsche Godsdienst
 7, 3 sept., nr. 1444, Haags Gemeente-archief) ge-
 Weilburg die twee jaar eerder al het vroegere huis
 isportreg. 1765, 20 sept., nr. 1006; vgl. ibid. 1743,
 ostwaartse uitbreiding van zijn nieuwe paleis, nu

Source: D'après un dessin de grand format par J. Picart, 1733.

Manière d'EXPOSER la LOY au PEUPLE, avant que de commencer à la LIRE.

3. Synagoge Beth Jacob, Korte Voorhout

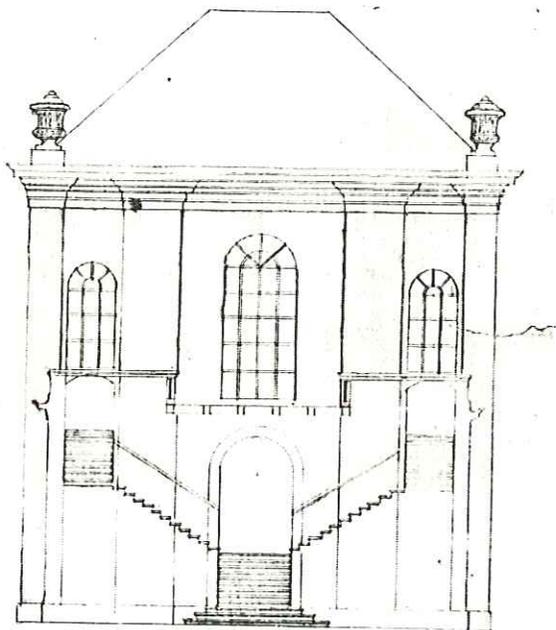

4. Synagoge Princessegracht: bouwtekening

Koninklijke Schouwburg. Deze uitbrei Voorhout 5 – eens synagoge, later prov staan totdat het bombardement van 19 wordt sinds kort de plaats van de eerste l door een breed trottoir.

*De synagoge l
gebouw*

Op 18 februari 1725, als de bouwvergund de leden van de gemeente Honen Dal me voor de nieuwe synagoge. Ze zijn van de xiv-stijl, Daniel Marot. David de Fonseca sinds juni 1726 'inspector jeneral' – schiel primero Desinio de la Fabria', en wel metselwerk en het timmerwerk voor resp kreeg Felix du Sart, architect, meesten noodzakelijke tekeningen te maken, dat controleren. Hij hield het toezicht en ontwerkten aan de synagoge Jan van Heer Dirk Deijkerhof. Na aankoop van een Princessegracht van ridder Salomon de van het metselwerk en het timmerwerk v bij Jan Wapperom en f. 3300 bij Dirk De voor f. 1600). In totaal zouden de synag Behalve een schematisch getekende 'C' vergunning van 17 november 1724, kun ontwerp tekeningen vinden: aanzichten en dwarsdoorsneden van de synagoge en Hechal. Verder zijn er de geaquarelleerd aanzichten en doorsneden van de synag bankenplan met plaatsverdeling (voor r besnijdenisbanken, smeedijzeren toegar

Princessegracht: bouwtekening

Koninklijke Schouwburg. Deze uitbreiding ging niet door en beide huizen (Korte Voorhout 5 – eens synagoge, later provinciale griffie –, en Korte Voorhout 7) bleven staan totdat het bombardement van 1945 de toestand drastisch zou veranderen. En nu wordt sinds kort de plaats van de eerste Haagse synagoge grotendeels in beslag genomen door een breed trottoir.

*De synagoge bij de Princessegracht,
gebouwd in 1725-'26*

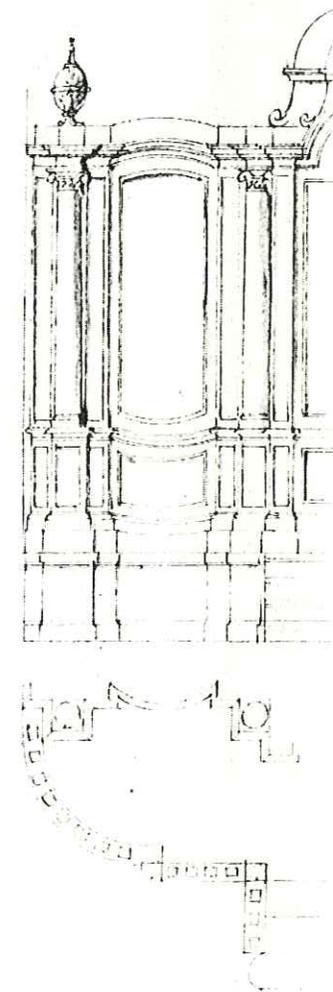
Op 18 februari 1725, als de bouwvergunning ongeveer drie maanden binnen is, bekijken de leden van de gemeente Honen Dal met enthousiaste instemming de eerste tekeningen voor de nieuwe synagoge. Ze zijn van de bekende schepper van de Hollandse Lodewijk XIV-stijl, Daniel Marot. David de Fonseca, contactman namens de opdrachtgevers – en sinds juni 1726 'inspector jeneral' – schrijft, dat Marot het eerste ontwerp maakte: 'hizo el primero Desinio de la Fabria', en wel voor 66 gulden. Op 7 maart 1725 konden het metselwerk en het timmerwerk voor resp. *f.* 5649 en *f.* 2950 worden aanbesteed en toen kreeg Felix du Sart, architect, meester metselaar en timmerman, de opdracht om alle noodzakelijke tekeningen te maken, dagelijks op het werk te zijn en de rekeningen te controleren. Hij hield het toezicht en ontving voor dit alles 1000 gulden. Als metselaars werkten aan de synagoge Jan van Heerste en Pieter van der Meer, en als timmerman Dirk Deijkerhof. Na aankoop van een open terrein aan de westzijde van de nieuwe Princessegracht van ridder Salomon de Medina voor *f.* 1100 volgden de aanbestedingen van het metselwerk en het timmerwerk voor de twee huizen (19 maart, resp. voor *f.* 3650 bij Jan Wapperom en *f.* 3300 bij Dirk Deijkerhof) en van het steenhouderswerk (28 maart, voor *f.* 1600). In totaal zouden de synagoge en de twee huizen *f.* 57131.³ gaan kosten. Behalve een schematisch getekende 'Caarte figuratijf' waarnaar is verwezen in bouwvergunning van 17 november 1724, kunnen wij in het Haags Gemeente-archief nog drie ontwerp tekeningen vinden: aanzichten van voor- en achterkant, van de zuidoostzijde, en dwarsdoorsneden van de synagoge en haar trapaanbouw [afb. 4]. En ook twee van de Hechal. Verder zijn er de geaquarelleerde tekeningen in het *Jornal* van David de Fonseca: aanzichten en doorsneden van de synagoge en de huizen, plattegrond van het geheel, bankenplan met plaatsverdeling (voor ruim veertig mannen) tijdens de inwijding, twee besnijdenisbanken, smeedijzeren toegangshek, draperieën van de Hechal (een groene,

drie rode), plattegrond van het mikwe, en bankenplan van 1743. In de *Beschrijving van 's Graven-Hage* van Jacob de Riemer is een afbeelding opgenomen (gravure van J. C. Philips naar J. van Giessen, 1729) van de synagoge uit het westen met links een nog open terrein.

In die tijd was in Rotterdam, de stad waarmee oude en nauwe relaties bestonden, de bouw aan de gang van de Hoogduitse synagoge die op 8 juli 1725 zou worden ingewijd. David de Fonseca ging er op 27 maart samen met een glazemaker heen om de ramen te bekijken. De volgende dag ging er ook nog een smid naar toe en daarna viel het besluit om de ramen in Den Haag toch anders, steviger en praktischer van vorm te maken. De Rotterdamse sjoel, verwoest in mei 1940, had boven de voorgevel een wijzerplaat (met P's in plaats van X-en) en ook een klokketorentje – een grote zeldzaamheid bij een synagoge uit die tijd. Enigszins te vergelijken met het merkwaardige Ghetto-raadhuis met de 'Hoge Sjoel' in Praag, dat een klokketorentje met wijzerplaten bezit, terwijl er nog een extra wijzerplaat is: niet met Romeinse of Arabische cijfers, maar met Hebreeuwse tekens en 'tegen de klok in' lopende wijzers.

Aangemoedigd door de Rotterdamse verdraagzaamheid op dit punt ging men ook in Den Haag aan iets dergelijks denken. En op 29 juni 1725 krijgen de vertegenwoordigers van de buurt (onder wie Jan Wapperom, de metselaar-aannemer van de twee huizen bij de synagoge) van de magistraat toestemming om met de Portugees-joodse natie te gaan praten over een 'coupeltie' met klok en uurwerk op de synagoge ten gerieve van alle 'gebuuren', maar dan wel op kosten van de joodse gemeente net als in Rotterdam. Dit plan, dat op 5 juli in de gemeente Honen Dal met grote meerderheid is aanvaard, zal door verontruste Gereformeerde 'broederen' in de kerkeraadsvergadering van 11 oktober 1725 'waarlijk zeer aanstootlijk' worden gevonden. En op 24 oktober besluit de gemeente Honen Dal dan ook maar om ervan af te zien. Dan is de synagoge al enkele weken onder de kap en in afwachting van leien voorlopig met pannen afgedekt. Een late herinnering aan deze kwestie heeft misschien de weergave van de synagoge op de kaart van Den Haag van 1747 beïnvloed want daarop staat zij afgebeeld met een torentje midden op het dak.

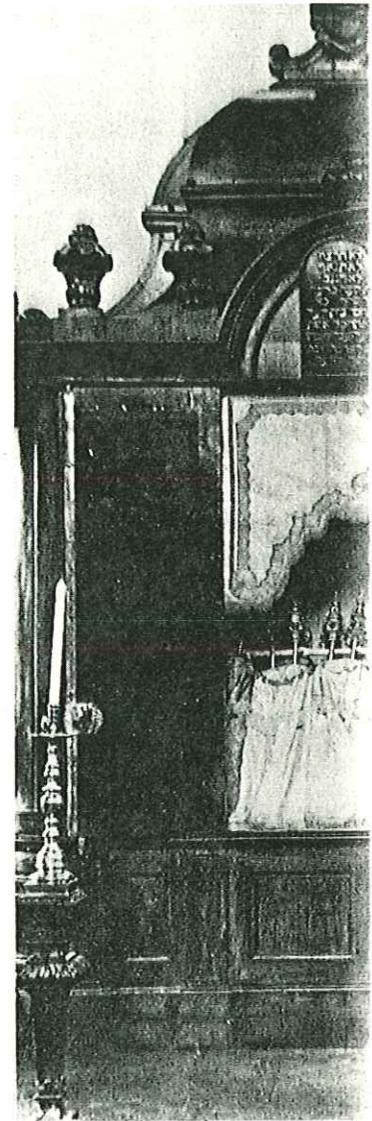
In april 1726 loopt de huur af van de oude synagoge aan het Lange Voorhout, maar de nieuwe is dan nog lang niet klaar, zodat men zich enkele maanden gaat behelpen met een kamer dicht in de buurt, in het huis van Semuel Nunes Henriques, waarin een kleine Hechal, een teba en enkele banken worden geplaatst.

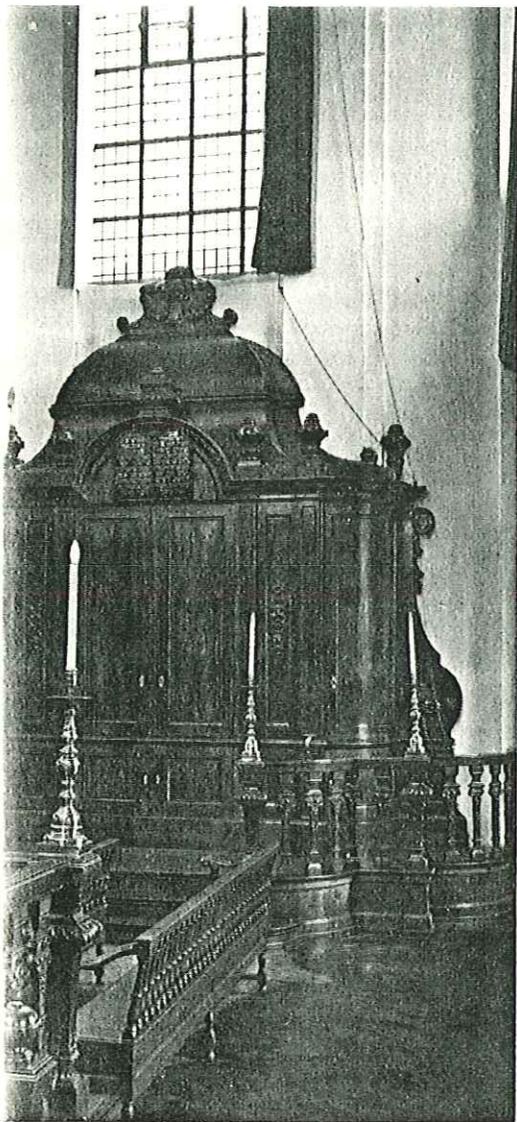
5. Synagoge Prim.

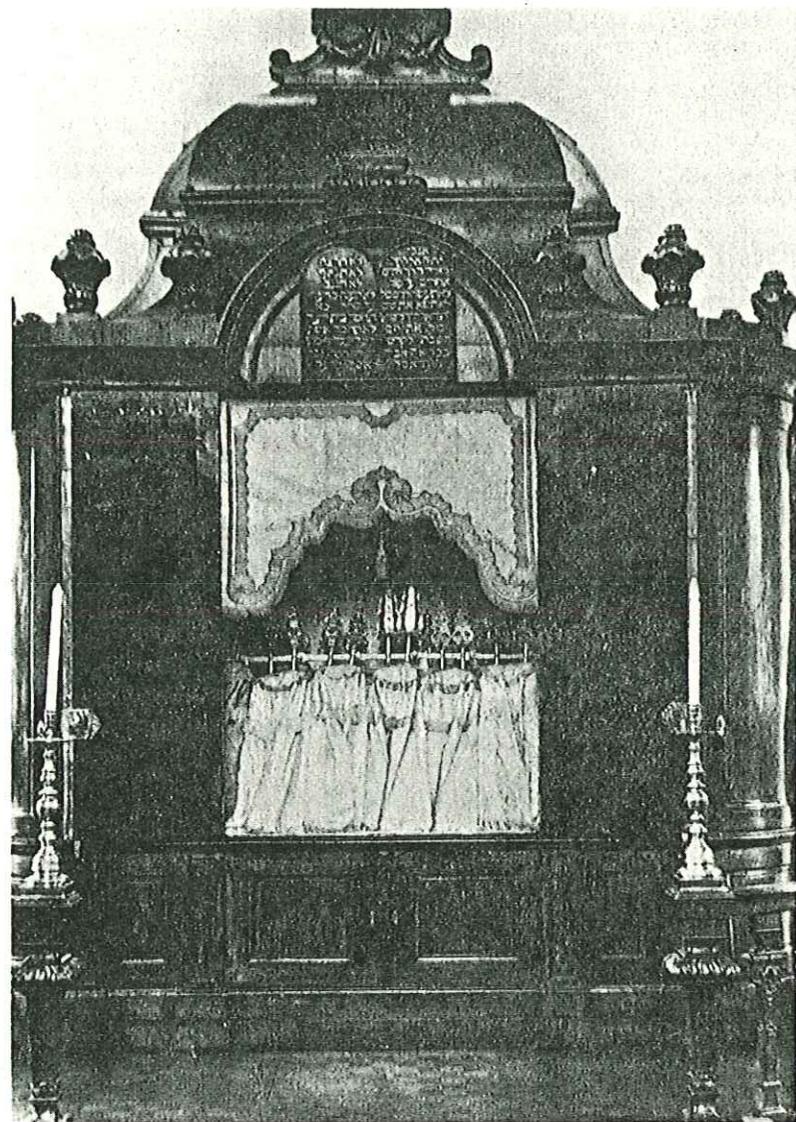
6. Synagoge Princessegracht: interieur vóór 1940

7. Synagoge Prin

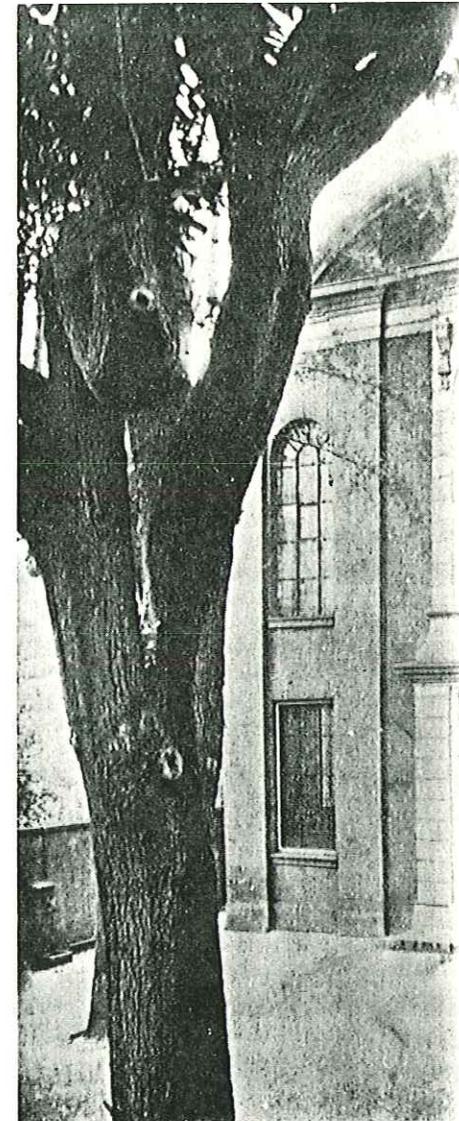
Prinsesgracht: interieur vóór 1940

7. Synagoge Prinsesgracht: geopende Hechal

De nieuwe synagoge is dan wel glasdicht, zodat het mogelijk is verder te werken aan het interieur. Een interieur met zijgalerijen op natuurstenen zuilen en halfzuilen met Ionische kapitelen, die door leden van de familie De Pinto geschonken zijn. Joseph de la Peña uit Rotterdam had zijn Hechal willen geven maar dat was niet nodig omdat de oude van Suasso – met gebogen zijdeuren en twee middendeuren – nog bruikbaar was [afb. 2]. Verbreed en met een koepelachtige afdekking bekroond staat hij sinds 1726 in de huidige synagoge. In het Haagse Gemeente-archief bevinden zich twee ontwerp-tekeningen voor de veranderingen die men op het oog had; een tekening met twee varianten [afb. 5] en een detailtekening van het bovengedeelte zoals het is uitgevoerd. Hij kreeg een bekroning, tussenpanelen en siervazen; maar de gebogen zijkanten en het getoogde middendeel stammen nog uit 1715. In de lijst van medewerkers in het *Jornal* van David de Fonseca vinden wij onder meer de namen van Van der Meijden die de Hechal en teba in orde bracht; Schonnenbeek die al het fijne hout bewerkte; Sipriet die de letters van verguld koper voor de Tien Geboden vervaardigde; Courton die zorgde voor de gordijnen van groene serge en voor de binnengarnering van de Hechal; Kalrat als beeldhouwer voor de huizen ('hizo la cira de las casas!'), en Lettery als beeldhouwer voor de rest en voor het cederhout. Dat cederhout werd gebruikt voor de balustraden van de Hechal en van de – van jacaranda gemaakte – teba. Op de galerijen kwamen de banken uit de oude synagoge te staan en daaronder nieuwe. Aanvankelijk stonden er geen in het middenvak tussen Hechal en teba maar dat werd anders na vereniging van de gemeenten Beth Jacob en Honen Dal in 1743.

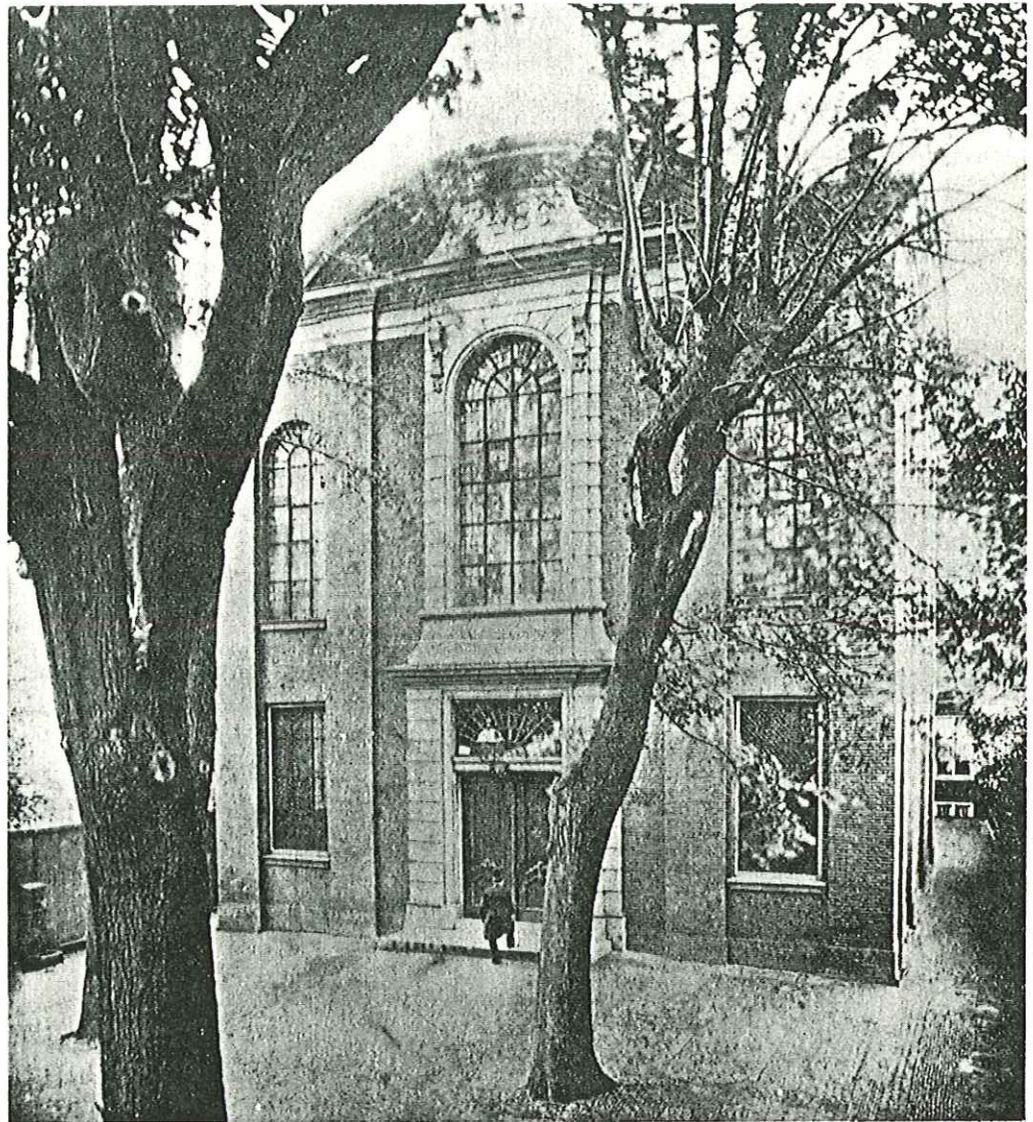
De synagoge bezit nog steeds haar achttiende-eeuwse meubelen; maar de koperen kandelaars en de lichtkroon met drie maal zes armen, die nog op een oude foto te zien zijn, treft men er sinds de tweede wereldoorlog niet meer aan [afb. 6]. Jacob de Riemer vertelt in zijn *Beschrijving van 's Graven-Hage*, uitgegeven in 1730, dat er toen drie grote luchters in het midden hingen en drie kleinere onder elke galerij. David de Fonseca schrijft dat men enkele dagen voor de inwijding twee luchters van vierentwintig armen en ook de grote dertigarmige lichter had opgehangen. Misschien was dat de drie rijen hoge lichtkroon, geschonken door Gabriel de Souza Britto, die tevoren jarenlang in Rotterdam was geweest. Maar het is ook mogelijk dat deze samen met de andere oude luchters en wandarmen was ingeruild tegen de nieuwe van kopergieter H. van Kempen in Amsterdam. In elk geval was het bij de inwijding zo dat er in totaal honderdzestig kaarsen brandden.

8. Synagoge Pr

licht, zodat het mogelijk is verder te werken aan
lerijen op natuurstenen zuilen en halfzuilen met
de familie De Pinto geschonken zijn. Joseph de la
willen geven maar dat was niet nodig omdat de
uren en twee middendeuren – nog bruikbaar was
chtige afdekking bekroond staat hij sinds 1726 in
Gemeente-archief bevinden zich twee ontwerp-
e men op het oog had; een tekening met twee
g van het bovengedeelte zoals het is uitgevoerd.
n en siervazen; maar de gebogen zijkanten en het
it 1715. In de lijst van medewerkers in het *Jornal*
er meer de namen van Van der Meuijden die de
enbeek die al het fijne hout bewerkte; Sipriet die
ien Geboden vervaardigde; Courton die zorgde
i voor de binnengarnering van de Hechal; Kalrat
la circa de las casas!'), en Lettery als beeldhouwer
at cederhout werd gebruikt voor de balustraden
da gemaakte – teba. Op de galerijen kwamen de
n en daaronder nieuwe. Aanvankelijk stonden er
en teba maar dat werd anders na vereniging van
dal in 1743.

achttiende-eeuwse meubelen; maar de koperen
naal zes armen, die nog op een oude foto te zien
ldoorlog niet meer aan [afb. 6]. Jacob de Riemer
Hage, uitgegeven in 1730, dat er toen drie grote
e kleinere onder elke galerij. David de Fonseca
inwijding twee luchters van vierentwintig armen
nad opgehangen. Misschien was dat de drie rijen
briel de Souza Britto, die tevoren jarenlang in
ok mogelijk dat deze samen met de andere oude
egen de nieuwe van kopergieter H. van Kempen
ij de inwijding zo dat er in totaal honderd zestig

8. Synagoge Prinsessegracht: negentiende eeuw

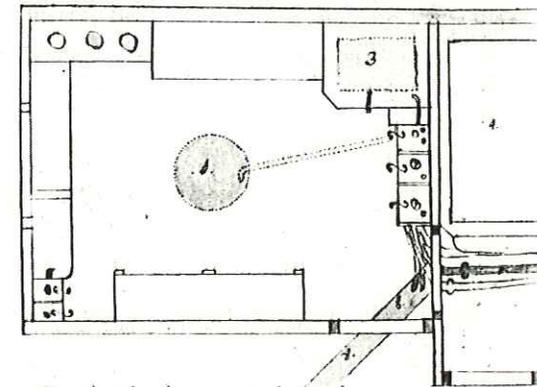
Op vrijdagavond 9 augustus 1726, de avond van Sabath Nahamoe, werd de synagoge in aanwezigheid van een aantal hoge gasten ingewijd. Ruim tevoren had de magistraat al de toegangen laten afzetten om het gepeupel ('la chusma') buiten te houden. Dertien torarollen werden na de gebruikelijke ommegangen geplaatst in de Hechal die van versierd was met een lamberkijn van rood fluweel met goudbrokaat – geschenk van Jacob de Pinto [afb. 7]. De torarol, waaruit tijdens deze dienst gelezen werd, was geschonken door Semuel de Pinto en het Perzische tapijt op de teba kwam van de parnas Moseh de Pinto. Dekkleden voor teba en torarol van groen fluweel met goud- en zilverbrokaat, gegeven door Senior Morador te Amsterdam, en een jad (handwijzer) van een onbekende gever werden gebruikt op de Sabbath na de dag van inwijding.

Het ommuurde terrein om de synagoge, met het smeedijzeren toegangshek geschonken door Ymanuel Israel Suasso, was inmiddels beplant met vier lindebomen op het voorplein (de kant van de Jan Evertstraat) en twee aan de achterkant. En daarna had de metselaar B. de Baar het bakstenen sierplaveisel gelegd dat op de plattegrondtekening in het *Jornal* van David de Fonseca is weergegeven [afb. 8]. Het gebouw aan de Princessegracht bevatte een poort en twee huizen; het zuidelijke voor de chazzan met een achterkamer als vergaderzaaltje voor de maamad (bestuurders), het noordelijke om te verhuren. Jacob de Riemer heeft het over de huizen van de rabbijn en de koster. In mei 1731 kon ook het mikwe (rituele bad) onder het zuidelijke huis in gebruik worden genomen. Dat blijkt uit een interessante plattegrondtekening in het *Jornal* van David de Fonseca, waarop de twee baden in de achterkelder, de pompen en warmwaterketel in de voorkelder, en het hele buizenstelsel voor aan- en afvoer van koud en warm water staan aangegeven samen met doorsneden van de pompen en een van de baden [afb. 9].

De synagoge heeft in de loop van de tijd niet veel noemenswaardige veranderingen ondergaan, ook niet bij uitvoerige herstellingen in de jaren 1841-'42, waarbij onder meer de segmentboogvensters rechthoekig zijn gemaakt en de stucverdekking is vernieuwd.

Maar een eeuw daarna kwam de ramp van de nazi-tijd, die ook de Portugese gemeente van Den Haag helaas zwaar trof. Na de oorlog werd de synagoge eigendom van een belegger die niet in staat was er een bestemming aan te geven. Jarenlang heeft het mooie gebouw met zijn gave interieur er doelloos bijgestaan, totdat het sinds 1968 voor speciale gelegenheden werd gehuurd door de Liberaal Joodse Gemeente die het tenslotte in 1972 kon kopen. Het dienstgebouw in de huizerij is nu vervangen door een nieuw

7 8 9 10 11 12 Pl.

- N.º 1. Pozo de adonde se saca toda la agua
 N.º 2. otro Pozo con 2 caños, & hincan siete cantidad de agua mana
 N.º 3. Caldera p. Agua caliente
 N.º 4. Los 2 Baños N.º 5. Caños de tubos & conducen la agua fría
 N.º 6. Caños colorado, & conducen la agua caliente
 N.º 7. Caños Negros, & sacan la agua
 N.º 8. Aquaducto, & conduce toda la agua al Río
 N.º 9. Vista del Baño, delado = N.º 10. Vista de las Bombas.
 Se acaba en 13 Mayo 1731. Año 5401 =

9. Synagoge Princessegracht

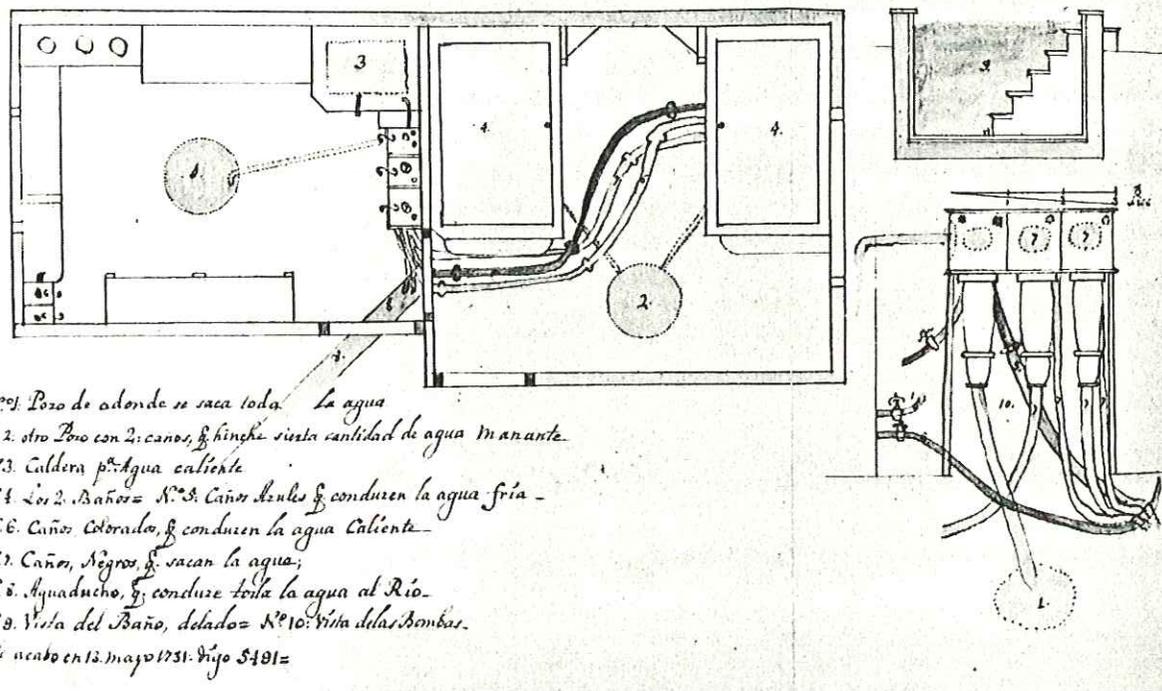
De avond van Sabath Nahamoe, werd de synagoge
 gasten ingewijd. Ruim tevoren had de magistraat al
 gepeupel ('la chusma') buiten te houden. Dertien
 de ommegegangene geplaatst in de Hechal die van
 van rood fluweel met goudbrokaat - geschenk
 rol, waaruit tijdens deze dienst gelezen werd, was
 het Perzische tapijt op de teba kwam van de parnas
 en torarol van groen fluweel met goud- en zilver-
 or te Amsterdam, en een jad (handwijzer) van een
 de Sabbath na de dag van inwijding.

ge, met het smeedijzeren toegangshek geschonken
 middels beplant met vier lindebomen op het voor-
 (t) en twee aan de achterkant. En daarna had de
 erplaveisel gelegd dat op de plattegrondtekening
 eergegeven [afb. 8]. Het gebouw aan de Princesse-
 en; het zuidelijke voor de chazzan met een achter-
 mad (bestuurders), het noordelijke om te verhuuren.
 zen van de rabbijn en de koster. In mei 1731 kon
 zuidelijke huis in gebruik worden genomen. Dat
 dtekening in het *Jornal* van David de Fonseca,
 lder, de pompen en warmwaterketel in de voor-
 aan- en afvoer van koud en warm water staan
 in de pompen en een van de baden [afb. 9].

• tijd niet veel noemenswaardige veranderingen
 rstellingen in de jaren 1841-'42, waarbij onder
 hoekig zijn gemaakt en de stuccoverdekking is

o van de nazi-tijd, die ook de Portugese gemeente
 de oorlog werd de synagoge eigendom van een
 stemming aan te geven. Jarenlang heeft het mooie
 oos bijgestaan, totdat het sinds 1968 voor speciale
 Liberaal Joodse Gemeente die het tenslotte in
 in de huizerij is nu vervangen door een nieuw

7 6 5 4 3 2 1 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 Plus.

9. Synagoge Princessegracht: mikwe (ritueel bad)

(zonder poort!) met als voorgevel een imitatie van de oude. Maar de twee en een halve eeuw oude synagoge kon worden gerestaureerd.

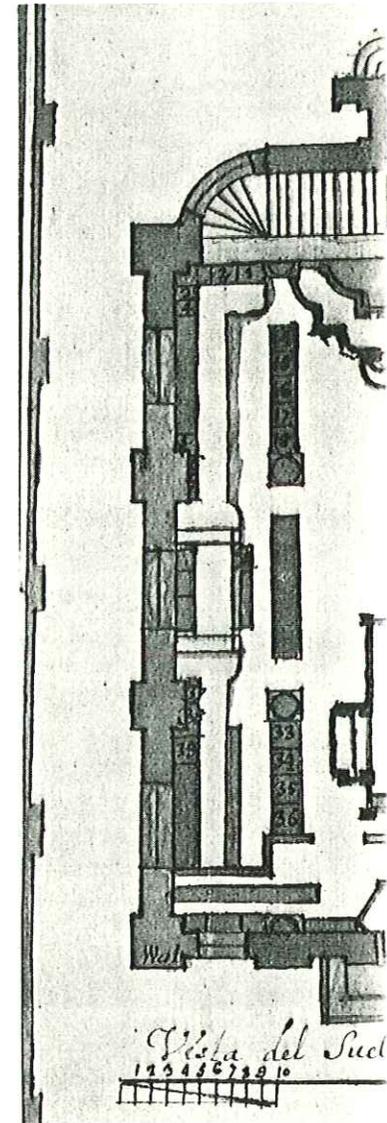
Den Haag en Amsterdam

De synagoge is vanouds vergeleken met de Portugese Synagoge in Amsterdam. Jacob de Riemer doet dit al in zijn *Beschryving van 's Graven-Hage* (1730) en Luiscius gaat nog veel verder als hij het heeft over de 'tweede Portugeesche sinagoge, onlangs na 't model der Amsterdamse gebouwt en in den jare 1726 gewijt' (Alg. Hist. Geogr. en Genealogisch Woordenboek 5, 1730). De opdrachtgevers zullen dus niet alleen gekeken hebben naar de Hoogduitse sjoel in Rotterdam die toen in aanbouw was, maar vooral naar de vermaarde vijftig jaar eerder gebouwde Snoge in Amsterdam. Dat is dan voornamelijk te zien aan de algemene opzet waarin het program van eisen herkenbaar is: de synagoge op een omsloten terrein dat aan de kant van de hoofdingang als voorplein fungeert, en de gewone vertrekken in een ander gebouw.

Maar wat een verschil. In Amsterdam een machtig blok dat dominerend uitrijst boven de lage dienstvleugels er omheen. In Den Haag een kleine sierlijke synagoge, verscholen op een ommuurd binnenterrein, achter de huizenrij waarin het dienstgebouw is opgenomen. De Snoge in Amsterdam is een driebeukige hal met zuilen en halfzuilen met Ionische kapitelen als ondersteuning van houten gewelven. In Den Haag zien wij een eenbeukige zaal met een stucoverdekking maar er zijn net zoveel zuilen en halfzuilen met Ionische kapitelen als in Amsterdam; hier onder de galerijen. Verder is er een achterbouw met twee trappen die vanuit een middenportaal zijwaarts opgaan naar die galerijen. In wezen dezelfde oplossing als in Amsterdam voordat daar de definitieve trapaanbouw met twee afzonderlijke zij-ingangen kwam. De Haagse synagoge is in haar hoofdopzet een reproductie van de Amsterdamse maar dan wel met een heel eigen karakter.

Rangschikking van het meubilair

Bij de rangschikking van het meubilair is duidelijk het Amsterdamse model gevolgd, zoals nog eens extra blijkt bij de samenvoeging van de twee gemeenten in 1743 als er banken bijgeplaatst worden 'de la manera de la Esnoga de Amsterdam'. Maar dat geldt niet alleen voor Den Haag, want de Amsterdamse Snoge is op dit punt het voorbeeld geweest voor een groot aantal synagogen in heel de Sefardische wereld, onder meer in

10. Synagoge I'

imitatie van de oude. Maar de twee en een halve
estaureerd.

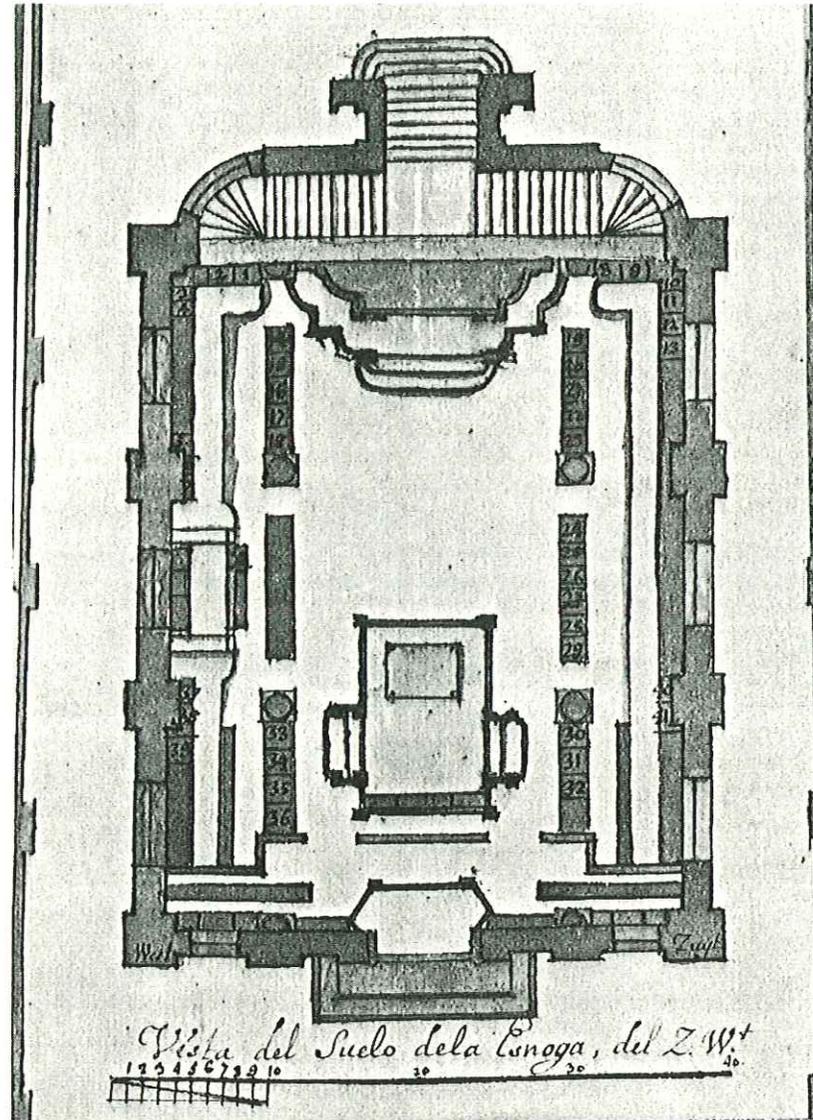
laag en Amsterdam

net de Portugese Synagoge in Amsterdam. Jacob
ng van 's Graven-Hage (1730) en Luiscius gaat nog
wede Portugeesche sinagoge, onlangs na 't model
re 1726 gewijt' (Alg. Hist. Geogr. en Genealogisch
gevers zullen dus niet alleen gekeken hebben naar
e toen in aanbouw was, maar vooral naar de ver-
Snoge in Amsterdam. Dat is dan voornamelijk te
et program van eisen herkenbaar is: de synagoge
int van de hoofdingang als voorplein fungeert, en
bouw.

een machtig blok dat dominerend uitrijst boven
den Haag een kleine sierlijke synagoge, verscholen
ter de huizenrij waarin het dienstgebouw is op-
een driebeukige hal met zuilen en halfzuilen met
van houten gewelven. In Den Haag zien wij een
king maar er zijn net zoveel zuilen en halfzuilen
in; hier onder de galerijen. Verder is er een achter-
middenportaal zijwaarts opgaan naar die galerijen.
sterdam voordat daar de definitieve trapaanbouw
wam. De Haagse synagoge is in haar hoofdopzet
maar dan wel met een heel eigen karakter.

king van het meubilair

ir is duidelijk het Amsterdamse model gevolgd,
nvoeging van de twee gemeenten in 1743 als er
tera de la Esnoga de Amsterdam'. Maar dat geldt
Amsterdamse Snoge is op dit punt het voorbeeld
gen in heel de Sefardische wereld, onder meer in

10. Synagoge Princessegracht; bankenplan

Londen (1701), Willemstad op Curaçao (1732; ook het gebouw zelf naar Amsterdams voorbeeld), New Port in de Verenigde Staten (1763), Paramaribo en New York. Een tweepolige opstelling van Hechal en teba met het daaruit voortvloeiende bankenplan, zoals die ook al in 1639 (en vermoedelijk eerder) was toegepast in de vorige snoge van Amsterdam. Bij deze opstelling staat de teba (bima) achterin als tegenpool van de Hechal, terwijl de banken – met helemaal opzij die van de maamad (bestuurders) – gericht staan op de midden-as, zodat men tijdens de diensten het zicht kan houden op beide polen van het interieur [afb. 10]. Dus heel anders dan in Asjkenazische synagogen waar de bima doorgaans in het midden staat als centrum van het bankenplan.

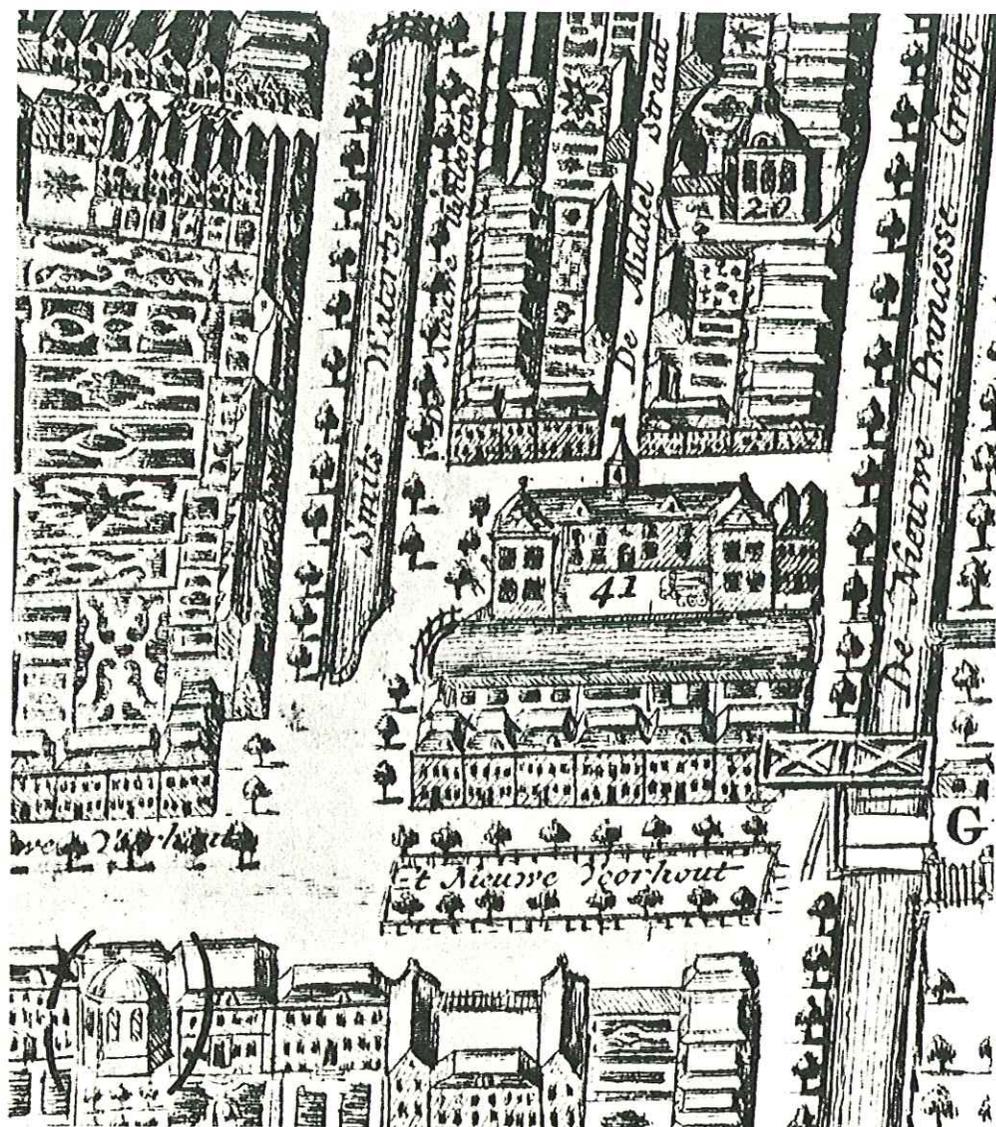
Volgens de beroemde geleerde Maimonides uit Cordova, die leefde in de twaalfde eeuw, hoort de bima inderdaad centraal te staan voor de voorlezingen uit de Tora en om ruimte te hebben voor de rondgangen met de loelawiem (palmtakken) tijdens het Loofhuttenfeest (Hil Tefilla xi 3; Hil Loelaw vii 23). Merkwaardig dus dat dit voorschrift in veel Sefardische synagogen niet is opgevolgd. Het maakt ons nieuwsgierig naar de gebruiken op dit punt in Middeleeuws Spanje (vóór de vervolgingen van 1391 en 1492) en Portugal (vóór de vervolgingen van 1496). Afbeeldingen in Spaanse liturgische handschriften uit de veertiende eeuw laten iets zien van een hoge vrijstaande bima op kolommen, maar daaruit wordt niet duidelijk of hij in het midden stond of in het westen. Dat weten wij in elk geval wel van de kleine synagoge (uit 1315) in Cordova. Boven een nis in de westwand is daar een opschrift te lezen (Hooglied 4:4) waarvan de woorden migdal David (toren van David) vermoedelijk een toespeling zijn op de migdal ets (houten toren) ofwel de houten lezenaar waar vanaf Ezra zijn volk voorlas uit de Tora (Nehemia 8:4). Een aanwijzing, dat daar achter in de synagoge de plaats was van de bima. De Sefardische geleerde Joseph Caro schreef in de 16de eeuw een commentaar op de voorschriften van Maimonides, waarin hij zijn voorkeur uitsprak voor de toen niet ongebruikelijke opstelling van de bima in het uiteinde en niet in het midden van de zaal omdat het om kleine synagogen ging zodat de gemeente de voorlezingen toch wel kon horen (geciteerd door Levy 62). In zestiende- en zeventiende-eeuwse synagogen van Italië staat de soms zeer hoge bima dan ook helemaal tegen de achterwand, waar dikwijls een nis is uitgebouwd. En een verwante opstelling is te zien in de achttiende-eeuwse synagogen van Cavaillon en Carpentras in de Provence. Dat moet wijzen op een Sefardische traditie, en deze zal ook een rol hebben gespeeld bij de opstelling van een nu vrijstaande teba (bima) achter in de Portugese synagogen van Holland.

S
David de Fonseca ziet de twaalf (boog) met het getal van de twaalf stammen v eraan toe, geven raad en zeggen dat een mysterie inhoudt: 'Ay 12: Ventanas, co los Hijos de Israel; Y nuestros Divinos : tener una Esnoga 12: Ventanas.' De / beschouwd als een symbool van de Ten duidelijk geïnspireerd op het beroemde Leon: De Tempel van Salomo zoals men Voor Den Haag is een dergelijke inspi het algemeen zo dat synagogen als 'klein waar eens het Grote Heiligdom stond. A die in Sefardische synagogen Hechal dat In Den Haag heeft de Hechal een wein koepelvorm van de bekroning – vooral was ook te zien bij de Hechal in de Amst de tegenwoordige. Dat blijkt uit een afbe met het opschrift 'Der Jooden Tempel o de oudste snoge van Den Haag op stads gegeven als centraalbouw terwijl de kaart vormen te zien geeft. Niet alleen bij deze bij de nog bestaande snoge [afb. 11] en Brouwerssloot achter de huizen van de de Sint Jacobsstraat in een huis met de Ik veronderstel dat deze weergave, afwijk met traditionele voorstellingen van de Te Rotskoepel, de moskee, die in Jeruzalen ook de koepelachtige bekroning van de een verre herinnering kunnen zijn aan van Salomo.

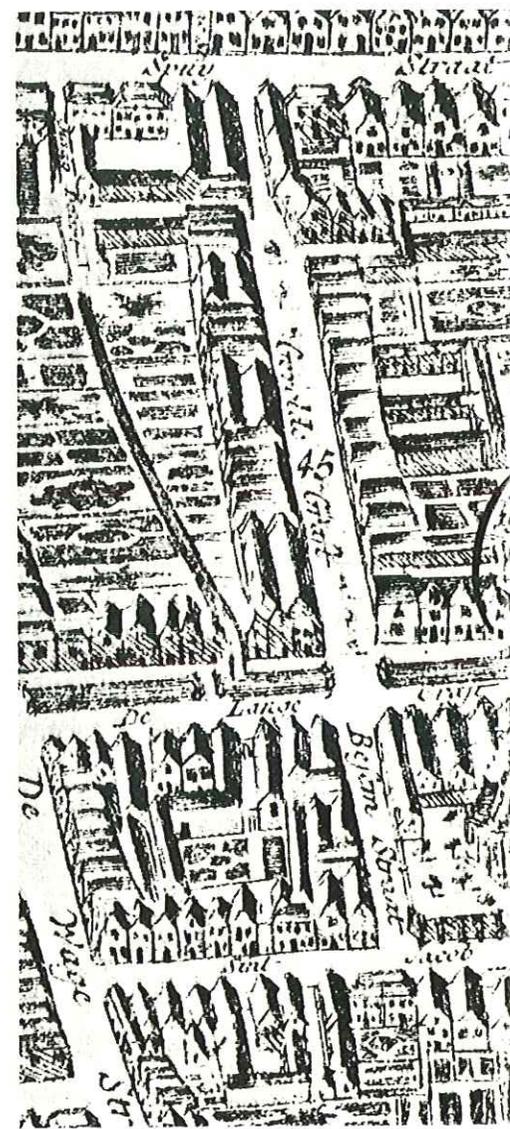
ação (1732; ook het gebouw zelf naar Amsterdams
gde Staten (1763), Paramaribo en New York. Een
teba met het daaruit voortvloeiende bankenplan,
delijk eerder) was toegepast in de vorige snoge van
at de teba (bima) achterin als tegenpool van de
elemaal opzij die van de maamad (bestuurders) –
t men tijdens de diensten het zicht kan houden op
]. Dus heel anders dan in Asjkenazische synagogen
den staat als centrum van het bankenplan.
Simonides uit Cordova, die leefde in de twaalfde
traal te staan voor de voorlezingen uit de Tora en
angen met de loelawiem (palmtakken) tijdens het
il Loelaw VII 23). Merkwaardig dus dat dit voor-
n niet is opgevolgd. Het maakt ons nieuwsgierig
deleeeuws Spanje (vóór de vervolgingen van 1391
lgingen van 1496). Afbeeldingen in Spaanse litur-
de eeuw laten iets zien van een hoge vrijstaande
rdt niet duidelijk of hij in het midden stond of in
wel van de kleine synagoge (uit 1315) in Cordova.
ar een opschrift te lezen (Hooglied 4:4) waarvan
n David) vermoedelijk een toespeling zijn op de
uten lezenaar waar vanaf Ezra zijn volk voorlas uit
ng, dat daar achter in de synagoge de plaats was
Joseph Caro schreef in de 16de eeuw een commen-
nides, waarin hij zijn voorkeur uitsprak voor de
an de bima in het uiteinde en niet in het midden
agogen ging zodat de gemeente de voorlezingen
Levy 62). In zestiende- en zeventiende-eeuwse
hoge bima dan ook helemaal tegen de achterwand,
een verwante opstelling is te zien in de achttiende-
Carpentras in de Provence. Dat moet wijzen op
ok een rol hebben gespeeld bij de opstelling van
in de Portugese synagogen van Holland.

Symboliek

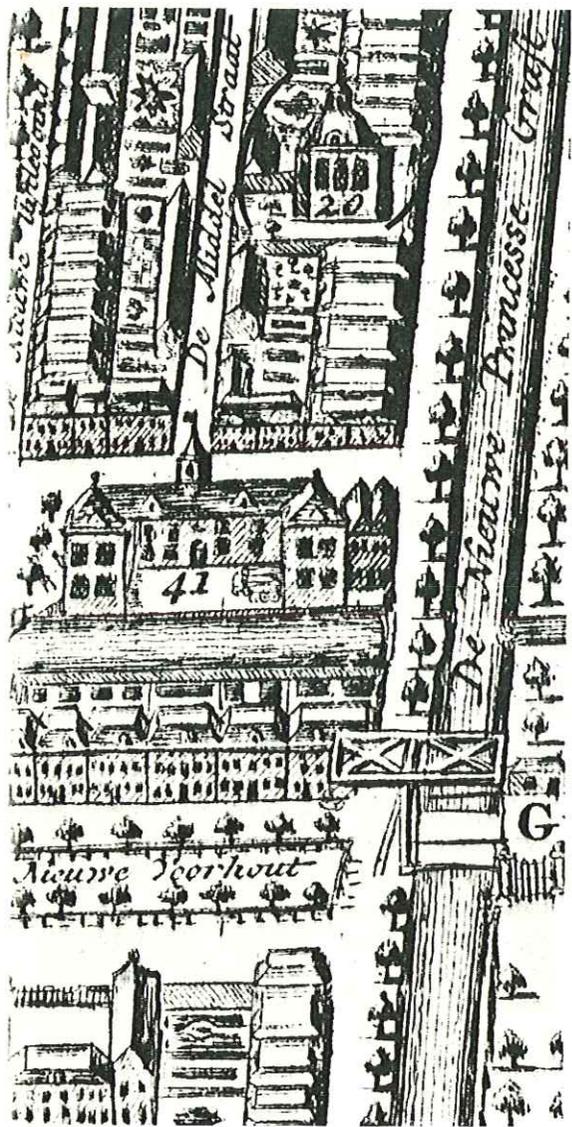
David de Fonseca ziet de twaalf (boog)vensters van de Haagse synagoge in samenhang met het getal van de twaalf stammen van Israël. Onze heilige geleerden, zo voegt hij eraan toe, geven raad en zeggen dat een synagoge met twaalf vensters een verborgen mysterie inhoudt: 'Ay 12: Ventanas, correspondientes, al numero de los 12: Tribos de los Hijos de Israel; Y nuestros Divinos Sabios aconsejan y dicen tiene misterio oculto, tener una Esnoga 12: Ventanas.' De Amsterdamse Snoge wordt met haar voorhof beschouwd als een symbool van de Tempel van Salomo. En haar latere achterbouw is duidelijk geïnspireerd op het beroemde zeventiende-eeuwse model van Jacob Jehuda Leon: De Tempel van Salomo zoals men deze uit de Bijbel meende te kennen. Voor Den Haag is een dergelijke inspiratiebron niet aantoonbaar. Maar wel is het in het algemeen zo dat synagogen als 'klein heiligdom' georiënteerd worden op Jeruzalem waar eens het Grote Heiligdom stond. Aan die kant vinden wij dan ook de Heilige Arke die in Sefardische synagogen Hechal dat wil zeggen Heiligdom wordt genoemd. In Den Haag heeft de Hechal een weinig gebruikelijke gedaante door de opvallende koepelvorm van de bekroning – vooral op de oudste ontwerptekeningen – en zo iets was ook te zien bij de Hechal in de Amsterdamse snoge van 1639, de voorgangster van de tegenwoordige. Dat blijkt uit een afbeelding van het interieur (c. 1664, I. Veenhuysen) met het opschrift 'Der Jooden Tempel of Sinagoge'. Verder is het zeer opmerkelijk dat de oudste snoge van Den Haag op stadsplattegronden (voor het eerst in 1717) is weergegeven als centraalbouw terwijl de kaart van 1747 bovendien min of meer koepelachtige vormen te zien geeft. Niet alleen bij deze synagoge die dan juist is opgeheven, maar ook bij de nog bestaande snoge [afb. 11] en het duidelijkst bij de Hoogduitse sjoel aan de Brouwerssloot achter de huizen van de Voldersgracht [afb. 12], opvolgster van die aan de Sint Jacobsstraat in een huis met de naam Salomons Tempel. Ik veronderstel dat deze weergave, afwijkend van de werkelijkheid, te maken heeft gehad met traditionele voorstellingen van de Tempel als koepelbouw, in feite als de zogenaamde Rotskoepel, de moskee, die in Jeruzalem op de plaats van de Tempel staat. En zo zou ook de koepelachtige bekroning van de Hechal van de synagoge bij de Princessegracht een verre herinnering kunnen zijn aan deze Rotskoepel als symbool van de Tempel van Salomo.

11. Nietbestaande koepelvormen in kaart (1747)

12. Nietbestaande ko

koepelvormen in kaart (1747)

12. Nietbestaande koepelvorm in kaart (1747)

Nawoord

door L. J. F. Wijsenbeek

Nadat in 1940 ons land overvallen is door het nazi-regiem wordt de geschiedenis van de synagoge aan de Jan Evertstraat bewogener dan ooit tevoren. De toen al kleine Portugees-joodse gemeenschap komt in dezelfde benarde situatie als de overige joden in Nederland. Een tijdlang gelooft een gedeelte van die gemeenschap te mogen vertrouwen op toezeggingen van Duitse zijde, die een vrijstelling van transport naar de uitroeiingskampen in het Oosten beloofden, op grond van de Portugese en Spaanse afstammeling der leden van de toenmalige gemeente. Enige malen werden zij blij gemaakt met berichten van een overbrenging der Portugese joden naar Portugal. Niets hiervan bleek verwezenlijkt te worden. Tenslotte werden de leden van de Portugese gemeente eind 1943 naar Theresienstadt overgebracht vanwaar zij bijna allen op transport gezet werden naar de Poolse vernietigingskampen. 5 mei 1945 zijn er van de bijna vierhonderd zielen van de Portugees-joodse gemeente nog acht over.

Het is te begrijpen dat deze leden, na de onvoorstelbaar zware slag die hun groep gekregen had, geen vertrouwen meer hadden in de toekomst van het jodendom in Nederland. Zij besloten om de hun toebehorende synagoge met de voorhuizen van de hand te doen omdat zij een gebruik als synagoge niet meer mogelijk achtten. Zij verkochten het complex aan een handelaar in onroerend goed, daarbij een aantal beperkende voorwaarden stellend voor het gebruik van het eigenlijke synagogegebouw. Na het overlijden van deze handelaar verkochten de erven het synagogegebouw als onderdeel van de hun toebehorende onroerende goederen aan de Exploitatie Maatschappij Scheveningen.

En dan gebeurt iets ongelooflijks: de nauwelijks honderd gezinnen omvattende Liberaal Joodse Gemeente van Den Haag, die voor haar diensten gebruik maakt van het pand

Stadhouderslaan 12, vat het stoute plan voor de Liberaal Joodse Gemeente, te gheer M. Wolf, die met groot enthousiasme de eerste plaats worden voor de Hoge F in deze Gemeente de synagoge van de installatie van rabbijn A. Soetendorp a in Den Haag, op 15 september 1968. V gemaakt een onvergetelijke herinnering van het Nederlands jodendom weer vor Ten tweede gaat de heer Wolf met Ir. J om tot een restauratie van voorhuizen en dat hij door vertrek naar Parijs moet n Wijsenbeek. In de loop van de tijd dat ge schouw genomen. Na inschakeling van de verschillende hiervan niet uitvoerbaar, monument zouden aantasten.

In de loop van 1972 wordt dan een definitief Monumentenzorg verwerft. Ondertussen aankoop door een voor dit doel door de L stichting, de Stichting Beheer Synagoge. kleine Liberaal Joodse Gemeente bijeen. Het complex wordt per 7 april 1974 in architect A. van Haaren BNA, die na het on tijdelijk beheerd heeft totdat het op 1 okt J. R. Koning BNA, die volgens de plann gevoerd heeft. Als aannemer trad op de totaal verwaarloosd) onherstelbaar bleke voor wat de gevels betreft, volgens de oud de binnenruimtes volledig gemodernisee Prins. Hierdoor is een aan de kant van c uitzonderlijk fraaie gevelwand van deze gr gebruikbaar modern gemeenschapshuis De synagoge zelf, die gelukkig door de Ri

Nawoord

J. F. Wijsenbeek

door het nazi-regiem wordt de geschiedenis van bewegener dan ooit tevoren. De toen al kleine in dezelfde benarde situatie als de overige joden en gedeelte van die gemeenschap te mogen verrijzen, die een vrijstelling van transport naar de vernietigingskampen. 5 mei 1945 zijn er van de gesloten-joodse gemeente nog acht over.

na de onvoorstelbaar zware slag die hun groep hadden in de toekomst van het jodendom in behorende synagoge met de voorhuizen van de kerk als synagoge niet meer mogelijk achtten. Zij bleef maar in onroerend goed, daarbij een aantal beperkt gebruik van het eigenlijke synagogegebouw. Na aankoop kochten de erven het synagogegebouw als onroerende goederen aan de Exploitatie Maatschappij

uwerlijks honderd gezinnen omvattende Liberaal Joodse Gemeente voor haar diensten gebruik maakt van het pand

Stadhouderslaan 12, vat het stoute plan op om deze synagoge weer als zodanig en dan voor de Liberaal Joodse Gemeente, te gaan gebruiken. In hun midden is het vooral de heer M. Wolf, die met groot enthousiasme aan dit plan werkt. Op twee manieren: in de eerste plaats worden voor de Hoge Feestdagen en andere bijzondere gebeurtenissen in deze Gemeente de synagoge van de EMS gehuurd. Voor de eerste keer is dit bij de installatie van rabbijn A. Soetendorp als rabbijn van de Liberaal Joodse Gemeente in Den Haag, op 15 september 1968. Voor allen die deze plechtigheid hebben meegemaakt een onvergetelijke herinnering aan een moment waarop de hoop tot herleving van het Nederlands jodendom weer vorm gaat krijgen.

Ten tweede gaat de heer Wolf met Ir. Jan Piets BNA, architect hier ten stede, te rade om tot een restauratie van voorhuizen en synagoge te geraken. In 1970 wordt zijn werk, dat hij door vertrek naar Parijs moet neerleggen, overgenomen door de heer L. J. F. Wijsenbeek. In de loop van de tijd dat getekend wordt zijn vele mogelijkheden in oogenzamen schouw genomen. Na inschakeling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg blijken verschillende hiervan niet uitvoerbaar, omdat zij de waarde van het gebouw als monument zouden aantasten.

In de loop van 1972 wordt dan een definitief plan vervaardigd dat de goedkeuring van de Monumentenzorg verwerft. Ondertussen wordt onderhandeld met de EMS wat leidt tot aankoop door een voor dit doel door de Liberaal Joodse Gemeente in het leven geroepen stichting, de Stichting Beheer Synagoge. De aankoop werd in zijn geheel door de kleine Liberaal Joodse Gemeente bijeen gebracht.

Het complex wordt per 7 april 1974 in restauratie genomen onder leiding van de architect A. van Haaren BNA, die na het ontijdig overlijden van architect Piets het kantoor tijdelijk beheerd heeft totdat het op 1 oktober 1974 overgenomen werd door de architect J. R. Koning BNA, die volgens de plannen van Ir. Piets de bouw tot een goed einde gevoerd heeft. Als aannemer trad op de HABO BV. Doordat de voorhuizen (sinds 1940 totaal verwaarloosd) onherstelbaar bleken te zijn, werden deze geheel neergehaald en voor wat de gevels betreft, volgens de oude plannen met de oude steen herbouwd terwijl de binnenruimtes volledig gemoderniseerd werden onder leiding van architect Frans Prins. Hierdoor is een aan de kant van de Princessegracht waardig onderdeel van de uitzonderlijk fraaie gevelwand van deze gracht hersteld terwijl het interieur een uitermate gebruikbaar modern gemeenschapshuis voor de Liberaal Joodse Gemeente biedt. De synagoge zelf, die gelukkig door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg ook in de

Portugese synagogen in Den Haag

door J. F. van Agt

Gemeente Den Haag
Dienst Ruimtelijke en
Economische Ontwikkeling

Monumentenzorg

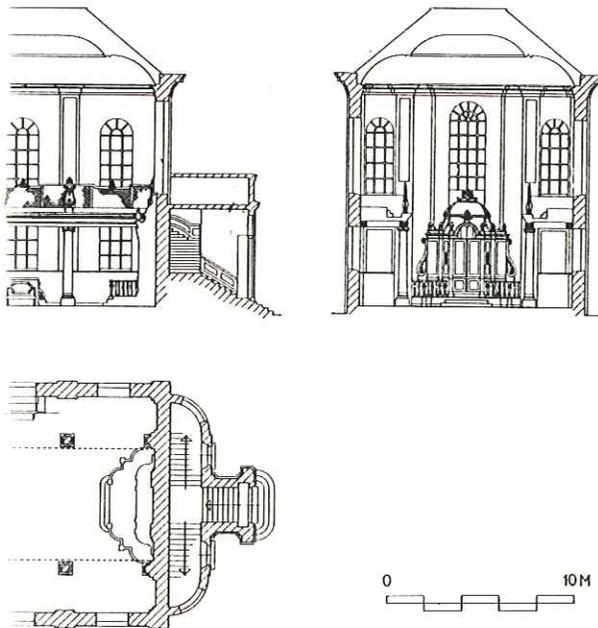
Postbus 29734
2502 LS Den Haag

Weinig voorbijgangers zullen beseffen dat achter de statige patriciërshuizen van de Haagse Princessegracht een van de mooiste synagogen van ons land verscholen staat. Een gaaf achttiende-eeuws gebouw op een ommuurd terrein naast tuinen met koetshuizen, het voorplein aan de kant van de Jan Evertstraat afgesloten door een sierlijk toegangshek van smeedijzer. Boven de hoofdingang staat een Hebreeuwse tekst waarvan de vertaling luidt 'Hoe lieflijk zijn Uw woningen o Heer der heerscharen' (ps. 84 : 2), met een aantal letters die samen de getalwaarde hebben van het inwijdingsjaar [5]486 (= 1726) dat met Arabische cijfers ook in het gevelfronton is aangegeven. Dit gebouw met zijn stemmige interieur is sinds enkele jaren eigendom van de Liberaal Joodse gemeente. Maar oorspronkelijk was het, tot in de jaren veertig, de synagoge van de Portugese gemeente waarvan de geschiedenis teruggaat tot in de zeventiende eeuw.

De oudste synagogen

In 1677 blijkt een 'Hoogduitse' jood sinds een jaar of vier als slachter (voor koosjer ofwel ritueel geoorloofd vlees) op te treden voor de Portugese joden 'die hier comen of zijn, als sinjeur David de Pinto, schoonzoon van Jacob de Pinto parnas'. Niet de eersten de beste want Jacob was een zoon van Abraham de Pinto, stichter van de Jesiba de los Pintos, een beroemd seminarium dat in Rotterdam gevestigd was geweest. Hij was parnas (bestuurder) van de Portugese gemeente in Amsterdam, waar het stadsbeeld juist was verrijkt met de monumentale nu drie eeuwen oude synagogen van Asjkenazische (Duitse/Oosteuropese) en Sefardische (Spaans/Portugese) joden.

In die jaren was er in Den Haag wel een kleine joodse gemeenschap maar nog geen

Synagoge bij de Princessegracht van 1726.
T. Brouwer, Monumentenzorg.

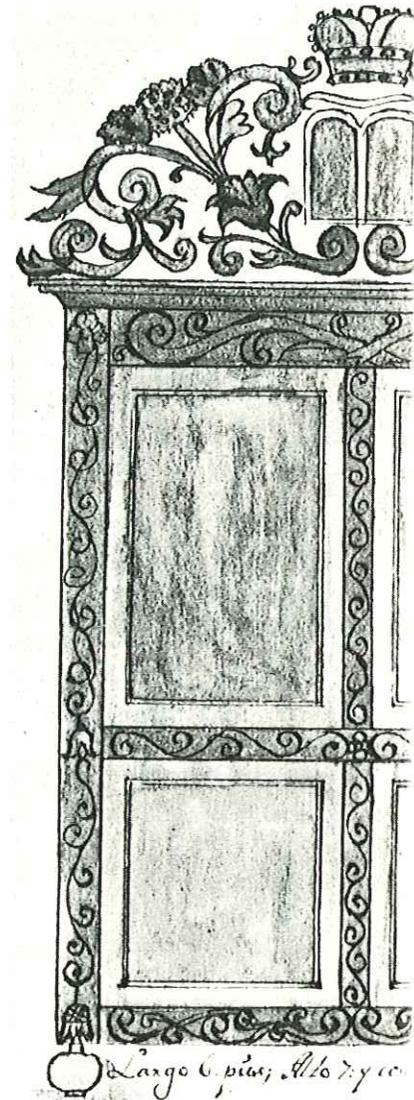
officiële joodse gemeente want die kwam er pas in 1692. Toen stichtte Jacob Pareira, een oudleerling van de Jesiba de los Pintos, de snoge (esnoga, synagoge) Beth Jacob (Huis van Jacob), waarvoor hij een kamer beschikbaar stelde in een huis naast zijn woning aan het KORTE VOORHOUT. Deze Portugese synagoge werd in het begin ook door Hoogduitse joden bezocht. Het was zelfs een Hoogduitse jood, Alexander Polack, die in 1694 namens de joodse natie grond kocht voor de begraafplaats aan de Scheveningse weg.

In 1698 kwam er nog een synagoge bij, gesticht door Jacob Abeñacar Veiga, een andere oudleerling van de Rotterdamse Jesiba. Het was de snoge van de tweede Portugese gemeente, waarover uitvoerige gegevens te vinden zijn in het rijk geïllustreerde in het Spaans geschreven *Jornal* van David de Fonseca (1729 en 1743), nu in het Haagse Gemeente-archief. Abeñacar Veiga exploiteerde een logement aan de BIERKADE, in de handelsbuurt bij de oostelijke toegangen tot de stad (trekvaart en weg van Delft). In dat logement liet hij een kamer tot synagoge inrichten met een Hechal (Heilige Arke, kast voor het bewaren van de Tora ofwel de Vijf Boeken van Mozes), een teba (bima: gestoelte voor het voorlezen uit de Tora), een afscheiding voor de vrouwen, en verder luchters en wandarmen van koper. Er waren drie torarollen waarvan een geschonken was door een van de Hoogduitse joden die aanvankelijk ook in deze synagoge kwamen. De Hechal, afgebeeld in het *Jornal* van David de Fonseca, [afb. 1], had de vorm van een gebeeldhouwde kabinetkast op bolpoten, breed 6 voet (bijna 1,90 m), hoog 7 voet (bijna 2,20 m) en met inbegrip van de gebeeldhouwde bekroning 9 voet (ruim 2,80 m). Die bekroning toonde de Tien Geboden, de 'Kroon van de Tora' (rood met verguldsel) en rankwerk (groen en verguldsel) met bloemen (rood).

Abeñacar Veiga die als chazzan (voorzanger) optrad verhuisde in 1703 naar de WAGENSTRAAT en daarna achtereenvolgens naar de *Casuariestraat* (1708) en het LANGE VOORHOUT (1711), zodat ook de tweede snoge uiteindelijk terecht kwam in het sjiieke deel van Den Haag waar de rijke Portugezen woonden. En in die tijd (1709) nam de gemeente de naam *Honen Dal* (Steun der Armen) aan.

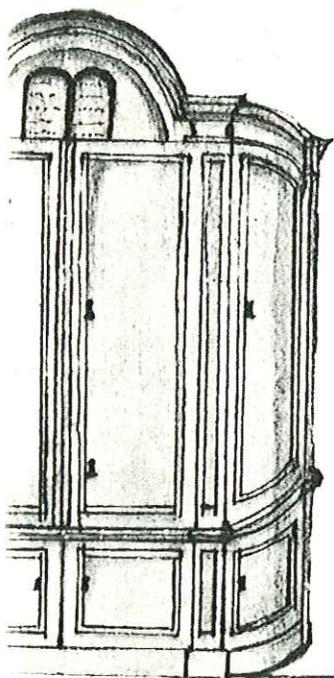
*De synagogen van Honen Dal
aan het Lange Voorhout: 1711-'26*

Vanaf 1711 is de synagoge *Honen Dal* gevestigd in een huurhuis op het tegenwoordige perceel LANGE VOORHOUT 50 (Buzaglo 75) waar het mogelijk is een afgescheiden ruimte

1. Portugese Synagoge, 1

Lo Kodesz, por el
Ishak Israel Suasso?

5 6 7 8 9 10 pies.

Dal, Lange Voorhout: Hechal

als vrouwengalerij (una separación, a modo de Galderia, para las señoras Mujeres) te benutten. Maar in 1715 verhuist Abeñacar Veiga opnieuw. Nu naar het tegenwoordige perceel LANGE VOORHOUT 60 (Buzaglo 72). Een huurhuis waarin de eigenaar een kamer 'heeft laten inslaan' en 'van twee eene heeft laten maken'. Een hele vooruitgang want de ruimte is groter en veel meer 'synagoge' zowel voor de mannen als voor de vrouwen (mayor y mucha mas en forma de Esnoga, tanto para los Hombres, que para las señoras Mujeres). En dat op een perceel, zo smal dat de korte noordoostzijde (ongeveer 4 m) maar krap plaats kan bieden voor de Hechal, die bij benadering 11 voet (bijna 3,5 m) breed is. Maar misschien heeft hij tegen de lange zuidoostwand gestaan. Hij is geschonken door baron Ishac Israel de Suasso, die als gabay (penningmeester) voor het eerst ook een speciale bank voor parnas en gabay laat maken, en verder een podium voor Hechal en teba en een aantal banken met bergkastjes. In het *Jornal* van David de Fonseca staat een afbeelding van de Hechal [Afb. 2], een kast van Jacaranda ('Madera de Saccarandan'), een soort palissander, waarvan de gebogen zijkanten en het getoogde middenstuk in 1726 opnieuw zullen worden gebruikt in de synagoge bij de PRINCESSEGRACHT. In 1724 heeft men een bouwvergunning voor deze nieuwe synagoge aangevraagd ter vervanging van de 'klijne vergaderplaatse'. En in 1726 worden huis en erf aan de oostzijde van het Voorhout 'waarinne de Joodsche Sinagoge genaamt Honendal is gehouden' eigendom van Gerrit Hoet (transportregister 1727, 10 febr., nr. 1245, Haags Gemeentearchief), de kunsthandelaar die in 1759 zijn bezit zal weten uit te breiden met het brede huis, thans nr. 62, aan de zuidkant ervan (transportreg. 1759, 4 mei, nr. 1872) dat twee jaar later zal worden verkocht (transportreg. 1761, 6 mei, nr. 87) door zijn dochter, bewoonster van het smalle huis, nu nr. 60, (1761-1794. Bevolkingsregister Oost-Noordenrijksbuurt, Bu 89, blz. 223) waar eens de synagoge was.

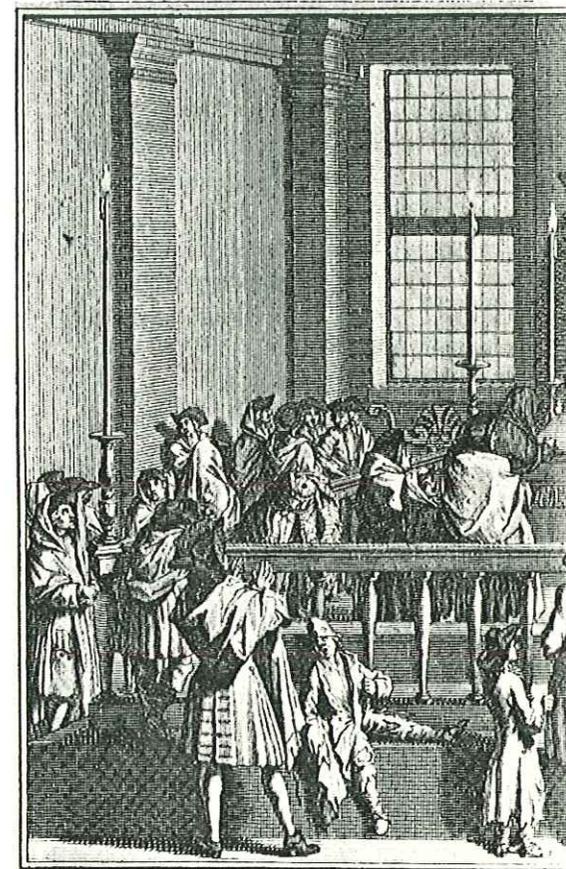
De synagoge Beth Jacob aan het Korte Voorhout, herbouwd in 1706-'07

Inmiddels had Jacob Pareira het huis naast zijn woning in de zuidoostelijke bouwstrook van het Korte Voorhout, waar sinds 1692 de snoge *Beth Jacob* gevestigd was, in 1706 laten afbreken. Dit om 'op het achterste gedeelte van dien grondt te doen bouwen een camer van acht en dertigh voeten [bijna 12 m] in 't viercant' voor de godsdienstoefeningen 'en voor aan de straat als schole en woonhuijs voor een meester'. Met een voorgevel als een 'cieraat van den Hage'.

Aan de achterkant was een binnenplaats tussen de synagoge en een orangerie. Dit laatste valt af te leiden uit een akte van 18 februari 1707 (Henriques Pimentel 16–19) met voorwaarden voor het gebruik, waarin nog meer bijzonderheden over de snoge te vinden zijn. Verder kennen wij het interieur door twee onderling iets afwijkende afbeeldingen uit 1724–1725 van Bernard Picart [afb. 3]. Daarop zijn wandpilasters en een kroonlijst te zien en links een iets vooruitspringend middenvak – vermoedelijk omdat daarachter het rookkanaal zat van een stookplaats in de kelder, wat zou kunnen wijzen op de aanwezigheid van een mikwe of ritueel bad onder de synagoge. De Hechal stond aan de zuidoostkant voor een hoog poortvormig rondboogvenster, dat gedeeltelijk met twee rechthoekige luiken was geblindoerd. Onder de twee normale vensters aan weerskanten daarvan hingen lamberkijns (draperie-achtige ornamenten) in Lodewijk XIV-stijl, waarnaast de Hechal met zijn rechte kroonlijst ouderwets aandeed. Een aanwijzing misschien dat hij al in het vorige gebouw stond. Althans wat het middendeel betreft, want hij wekt de indruk naar twee kanten te zijn verbreed. De teba stond niet in maar achter het midden, de gebruikelijke opstelling in Sefardische synagogen en in deze vierkante zaal ook de meest praktische. Op een van de afbeeldingen van Picart zijn ook nog banken tegen de buitenkant van de teba te zien en balustraden bij de Hechal. De vrouwengalerij bevond zich boven het voorhuis, dus aan de noordwestkant, buiten het beeldveld.

Jacob Pareira kon vanuit zijn kamer (aan de noordoostkant) rechtstreeks in de snoge komen door een ingang die na zijn overlijden zou worden dichtgemetseld. Na zijn dood is er in 1721 vergeefs onderhandeld om de synagoge met de kelder en zolder ('la queldra, y soldra!') en het woongedeelte te verkopen aan Honen Dal. De Hechal zou dan vervangen worden door de grotere van Honen Dal, of men zou uit beide een nieuwe laten maken. Drie jaar later bood Selomoh Pareira zijn synagoge opnieuw aan maar toen was het te laat want Honen Dal had juist haar bouwvergunning gekregen voor een nieuwe synagoge. In 1743 leidt de samenvoeging van de twee Portugese gemeenten tot opheffing van de snoge aan het Korte Voorhout, waarvan de kroonluchters terechtkomen in de Hoogduitse sjoel bij de Voldersgracht (1722, vergroot 1739).

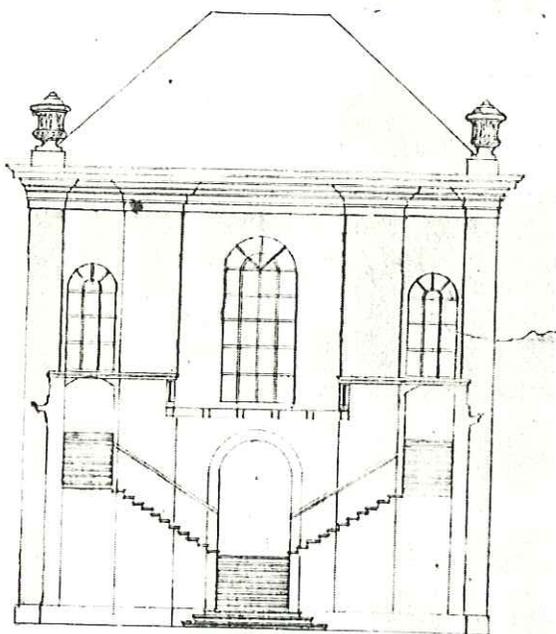
Bijna een kwart eeuw later worden huis en erf 'waer in voor deeze de Joodsche Godsdienst is geexerceert' (Transportregister 1767, 3 sept., nr. 1444, Haags Gemeente-archief) gekocht door Vorst Charles van Nassau-Weilburg die twee jaar eerder al het vroegere huis Pareira in handen heeft gekregen (transportreg. 1765, 20 sept., nr. 1006; vgl. *ibid.* 1743, 5 mei, nr. 413) – dit alles voor een oostwaartse uitbreiding van zijn nieuwe paleis, nu

Engraving by Bernard Picart, 1724-1725.

Manière d'EXPOSER la LOY au PEU

3. Synagoge B.

Princessegracht: bouwtekening

Koninklijke Schouwburg. Deze uitbreiding ging niet door en beide huizen (Korte Voorhout 5 – eens synagoge, later provinciale griffie –, en Korte Voorhout 7) bleven staan totdat het bombardement van 1945 de toestand drastisch zou veranderen. En nu wordt sinds kort de plaats van de eerste Haagse synagoge grotendeels in beslag genomen door een breed trottoir.

*De synagoge bij de Princessegracht,
gebouwd in 1725-'26*

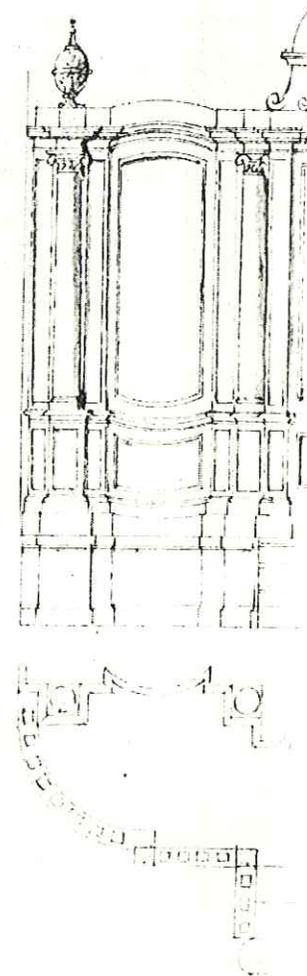
Op 18 februari 1725, als de bouwvergunning ongeveer drie maanden binnen is, bekijken de leden van de gemeente Honen Dal met enthousiaste instemming de eerste tekeningen voor de nieuwe synagoge. Ze zijn van de bekende schepper van de Hollandse Lodewijk xiv-stijl, Daniel Marot. David de Fonseca, contactman namens de opdrachtgevers – en sinds juni 1726 'inspector jeneral' – schrijft, dat Marot het eerste ontwerp maakte: 'hizo el primero Desinio de la Fabria', en wel voor 66 gulden. Op 7 maart 1725 konden het metselwerk en het timmerwerk voor resp. f. 5649 en f. 2950 worden aanbesteed en toen kreeg Felix du Sart, architect, meester metselaar en timmerman, de opdracht om alle noodzakelijke tekeningen te maken, dagelijks op het werk te zijn en de rekeningen te controleren. Hij hield het toezicht en ontving voor dit alles 1000 gulden. Als metselaars werkten aan de synagoge Jan van Heerste en Pieter van der Meer, en als timmerman Dirk Deijkerhof. Na aankoop van een open terrein aan de westzijde van de nieuwe Princessegracht van ridder Salomon de Medina voor f. 1100 volgden de aanbestedingen van het metselwerk en het timmerwerk voor de twee huizen (19 maart, resp. voor f. 3650 bij Jan Wapperom en f. 3300 bij Dirk Deijkerhof) en van het steenhouderswerk (28 maart, voor f. 1600). In totaal zouden de synagoge en de twee huizen f. 57131.³/₄ gaan kosten. Behalve een schematisch getekende 'Caarte figuratijf' waarnaar is verwezen in bouwvergunning van 17 november 1724, kunnen wij in het Haags Gemeente-archief nog drie ontwerp tekeningen vinden: aanzichten van voor- en achterkant, van de zuidoostzijde, en dwarsdoorsneden van de synagoge en haar trapaanbouw [afb. 4]. En ook twee van de Hechal. Verder zijn er de gequarelleerde tekeningen in het *Jornal* van David de Fonseca: aanzichten en doorsneden van de synagoge en de huizen, plattegrond van het geheel, bankenplan met plaatsverdeling (voor ruim veertig mannen) tijdens de inwijding, twee besnijdenisbanken, smeedijzeren toegangshek, draperieën van de Hechal (een groene,

drie rode), plattegrond van het mikwe, en bankenplan van 1743. In de *Beschrijving van 's Graven-Hage* van Jacob de Riemer is een afbeelding opgenomen (gravure van J. C. Philips naar J. van Giessen, 1729) van de synagoge uit het westen met links een nog open terrein.

In die tijd was in Rotterdam, de stad waarmee oude en nauwe relaties bestonden, de bouw aan de gang van de Hoogduitse synagoge die op 8 juli 1725 zou worden ingewijd. David de Fonseca ging er op 27 maart samen met een glazemaker heen om de ramen te bekijken. De volgende dag ging er ook nog een smid naar toe en daarna viel het besluit om de ramen in Den Haag toch anders, steviger en praktischer van vorm te maken. De Rotterdamse sjoel, verwoest in mei 1940, had boven de voorgevel een wijzerplaat (met P's in plaats van X-en) en ook een klokketorentje – een grote zeldzaamheid bij een synagoge uit die tijd. Enigszins te vergelijken met het merkwaardige Ghetto-raadhuis met de 'Hoge Sjoel' in Praag, dat een klokketorentje met wijzerplaten bezit, terwijl er nog een extra wijzerplaat is: niet met Romeinse of Arabische cijfers, maar met Hebreeuwse tekens en 'tegen de klok in' lopende wijzers.

Aangemoedigd door de Rotterdamse verdraagzaamheid op dit punt ging men ook in Den Haag aan iets dergelijks denken. En op 29 juni 1725 krijgen de vertegenwoordigers van de buurt (onder wie Jan Wapperom, de metselaar-aannemer van de twee huizen bij de synagoge) van de magistraat toestemming om met de Portugees-joodse natie te gaan praten over een 'coupeltie' met klok en uurwerk op de synagoge ten gerieve van alle 'gebuuren', maar dan wel op kosten van de joodse gemeente net als in Rotterdam. Dit plan, dat op 5 juli in de gemeente Honen Dal met grote meerderheid is aanvaard, zal door verontruste Gereformeerde 'broederen' in de kerkeraadsvergadering van 11 oktober 1725 'waarlijk zeer aanstootlijk' worden gevonden. En op 24 oktober besluit de gemeente Honen Dal dan ook maar om ervan af te zien. Dan is de synagoge al enkele weken onder de kap en in afwachting van leien voorlopig met pannen afgedekt. Een late herinnering aan deze kwestie heeft misschien de weergave van de synagoge op de kaart van Den Haag van 1747 beïnvloed want daarop staat zij afgebeeld met een torentje midden op het dak.

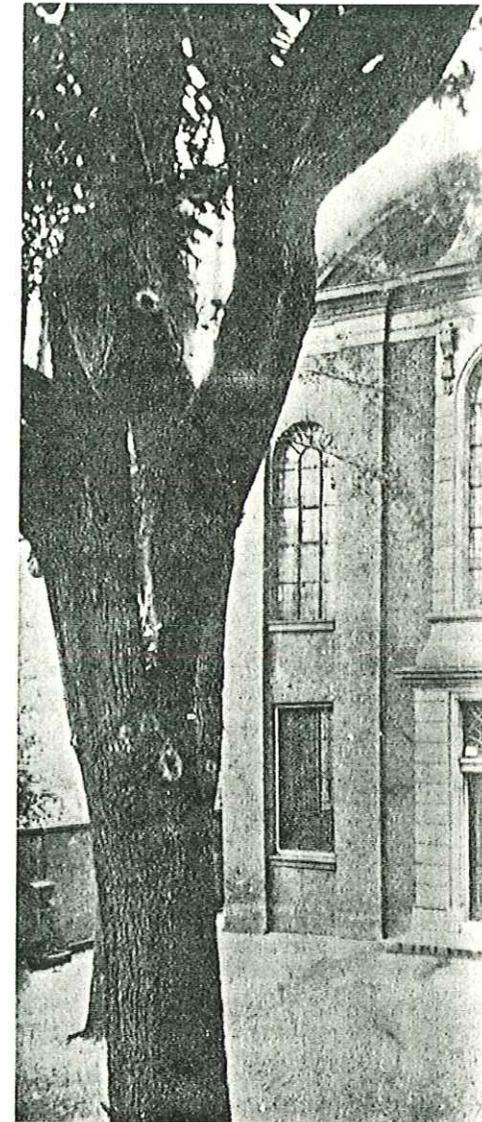
In april 1726 loopt de huur af van de oude synagoge aan het Lange Voorhout, maar de nieuwe is dan nog lang niet klaar, zodat men zich enkele maanden gaat behelpen met een kamer dicht in de buurt, in het huis van Semuel Nunes Henriques, waarin een kleine Hechal, een teba en enkele banken worden geplaatst.

5. Synagoge P

De nieuwe synagoge is dan wel glasdicht, zodat het mogelijk is verder te werken aan het interieur. Een interieur met zijgalerijen op natuurstenen zuilen en halfzuilen met Ionische kapitelen, die door leden van de familie De Pinto geschonken zijn. Joseph de la Peña uit Rotterdam had zijn Hechal willen geven maar dat was niet nodig omdat de oude van Suasso – met gebogen zijdeuren en twee middendeuren – nog bruikbaar was [afb. 2]. Verbreed en met een koepelachtige afdekking bekroond staat hij sinds 1726 in de huidige synagoge. In het Haagse Gemeente-archief bevinden zich twee ontwerp-tekeningen voor de veranderingen die men op het oog had; een tekening met twee varianten [afb. 5] en een detailtekening van het bovengedeelte zoals het is uitgevoerd. Hij kreeg een bekroning, tussenpanelen en siervazen; maar de gebogen zijkanten en het getoogde middendeel stammen nog uit 1715. In de lijst van medewerkers in het *Jornal* van David de Fonseca vinden wij onder meer de namen van Van der Meijden die de Hechal en teba in orde bracht; Schonnenbeek die al het fijne hout bewerkte; Sipriet die de letters van verguld koper voor de Tien Geboden vervaardigde; Courton die zorgde voor de gordijnen van groene serge en voor de binnengarnering van de Hechal; Kalrat als beeldhouwer voor de huizen ('hizo la ~~fira~~ de las casas!'), en Lettery als beeldhouwer voor de rest en voor het cederhout. Dat cederhout werd gebruikt voor de balustraden van de Hechal en van de – van jacaranda gemaakte – teba. Op de galerijen kwamen de banken uit de oude synagoge te staan en daaronder nieuwe. Aanvankelijk stonden er geen in het middenvak tussen Hechal en teba maar dat werd anders na vereniging van de gemeenten Beth Jacob en Honen Dal in 1743.

De synagoge bezit nog steeds haar achttiende-eeuwse meubelen; maar de koperen kandelaars en de lichtkroon met drie maal zes armen, die nog op een oude foto te zien zijn, treft men er sinds de tweede wereldoorlog niet meer aan [afb. 6]. Jacob de Riemer vertelt in zijn *Beschrijving van 's Graven-Hage*, uitgegeven in 1730, dat er toen drie grote luchters in het midden hingen en drie kleinere onder elke galerij. David de Fonseca schrijft dat men enkele dagen voor de inwijding twee luchters van vierentwintig armen en ook de grote dertigarmige luchter had opgehangen. Misschien was dat de drie rijen hoge lichtkroon, geschonken door Gabriel de Souza Britto, die tevoren jarenlang in Rotterdam was geweest. Maar het is ook mogelijk dat deze samen met de andere oude luchters en wandarmen was ingeruild tegen de nieuwe van kopergieter H. van Kempen in Amsterdam. In elk geval was het bij de inwijding zo dat er in totaal honderdzestig kaarsen brandden.

8. Synagoge Prince

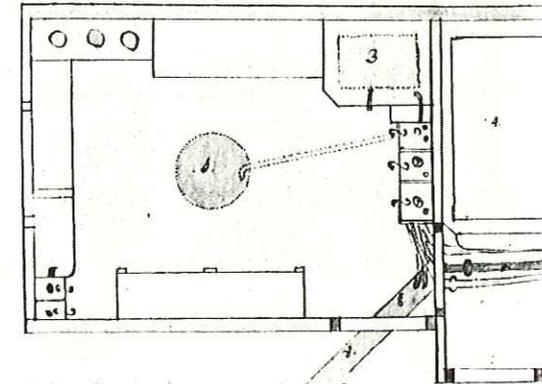
Op vrijdagavond 9 augustus 1726, de avond van Sabath Nahamoe, werd de synagoge in aanwezigheid van een aantal hoge gasten ingewijd. Ruim tevoren had de magistraat al de toegangen laten afzetten om het gepeupel ('la chusma') buiten te houden. Dertien torarollen werden na de gebruikelijke ommegangen geplaatst in de Hechal die van versierd was met een lamberkijn van rood fluweel met goudbrokaat – geschenk van Jacob de Pinto [afb. 7]. De torarol, waaruit tijdens deze dienst gelezen werd, was geschonken door Semuel de Pinto en het Perzische tapijt op de teba kwam van de parnas Moseh de Pinto. Dekkleden voor teba en torarol van groen fluweel met goud- en zilverbrokaat, gegeven door Senior Morador te Amsterdam, en een jad (handwijzer) van een onbekende gever werden gebruikt op de Sabbath na de dag van inwijding.

Het ommuurde terrein om de synagoge, met het smeedijzeren toegangshek geschonken door Ymanuel Israel Suasso, was inmiddels beplant met vier lindebomen op het voorplein (de kant van de Jan Evertstraat) en twee aan de achterkant. En daarna had de metselaar B. de Baar het bakstenen sierplaveisel gelegd dat op de plattegrondtekening in het *Jornal* van David de Fonseca is weergegeven [afb. 8]. Het gebouw aan de Princessegracht bevatte een poort en twee huizen; het zuidelijke voor de chazzan met een achterkamer als vergaderzaaltje voor de maamad (bestuurders), het noordelijke om te verhuuren. Jacob de Riemer heeft het over de huizen van de rabbijn en de koster. In mei 1731 kon ook het mikwe (rituele bad) onder het zuidelijke huis in gebruik worden genomen. Dat blijkt uit een interessante plattegrondtekening in het *Jornal* van David de Fonseca, waarop de twee baden in de achterkelder, de pompen en warmwaterketel in de voorkelder, en het hele buizenstelsel voor aan- en afvoer van koud en warm water staan aangegeven samen met doorsneden van de pompen en een van de baden [afb. 9].

De synagoge heeft in de loop van de tijd niet veel noemenswaardige veranderingen ondergaan, ook niet bij uitvoerige herstellingen in de jaren 1841-'42, waarbij onder meer de segmentboogvensters rechthoekig zijn gemaakt en de stucverdekking is vernieuwd.

Maar een eeuw daarna kwam de ramp van de nazi-tijd, die ook de Portugese gemeente van Den Haag helaas zwaar trof. Na de oorlog werd de synagoge eigendom van een belegger die niet in staat was er een bestemming aan te geven. Jarenlang heeft het mooie gebouw met zijn gave interieur er doelloos bijgestaan, totdat het sinds 1968 voor speciale gelegenheden werd gehuurd door de Liberaal Joodse Gemeente die het tenslotte in 1972 kon kopen. Het dienstgebouw in de huizerij is nu vervangen door een nieuw

7 8 9 10 11 12 Plus.

- N.º 1. Pozo de adonde se saca toda la agua
 N.º 2. otro Pozo con 2. caños, y hincan sienta cantidad de agua Manar
 N.º 3. Caldera p.º Agua caliente
 N.º 4. Los 2. Baños = N.º 5. Caños Azules, y conducen la agua fría
 N.º 6. Caños Colorado, y conducen la agua Caliente
 N.º 7. Caños Negros, y sacan la agua
 N.º 8. Aquaducto, y conduce toda la agua al Río.
 N.º 9. Vista del Baño, delado = N.º 10. Vista de las Bombas.
 Se acabo en 12. Mayo 1731. Vijo 5491 =

(zonder poort!) met als voorgevel een imitatie van de oude. Maar de twee en een halve eeuw oude synagoge kon worden gerestaureerd.

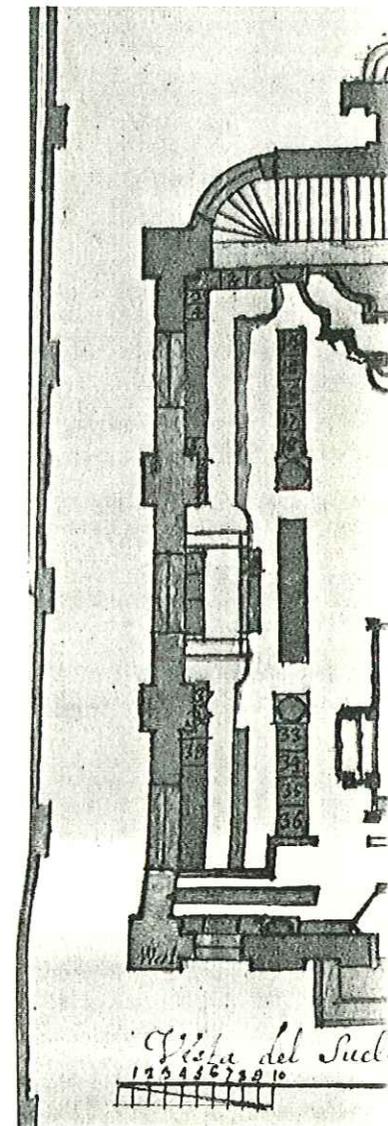
Den Haag en Amsterdam

De synagoge is vanouds vergeleken met de Portugese Synagoge in Amsterdam. Jacob de Riemer doet dit al in zijn *Beschryving van 's Graven-Hage* (1730) en Luiscius gaat nog veel verder als hij het heeft over de 'tweede Portugeesche synagoge, onlangs na 't model der Amsterdamse gebouwt en in den jare 1726 gewijt' (Alg. Hist. Geogr. en Genealogisch Woordenboek 5, 1730). De opdrachtgevers zullen dus niet alleen gekeken hebben naar de Hoogduitse sjoel in Rotterdam die toen in aanbouw was, maar vooral naar de vermaarde vijftig jaar eerder gebouwde Snoge in Amsterdam. Dat is dan voornamelijk te zien aan de algemene opzet waarin het program van eisen herkenbaar is: de synagoge op een omsloten terrein dat aan de kant van de hoofdingang als voorplein fungeert, en de gewone vertrekken in een ander gebouw.

Maar wat een verschil. In Amsterdam een machtig blok dat dominerend uitrijst boven de lage dienstvleugels er omheen. In Den Haag een kleine sierlijke synagoge, verscholen op een ommuurd binnenterrein, achter de huizenrij waarin het dienstgebouw is opgenomen. De Snoge in Amsterdam is een driebeukige hal met zuilen en halfzuilen met Ionische kapitelen als ondersteuning van houten gewelven. In Den Haag zien wij een eenbeukige zaal met een stucverdekking maar er zijn net zoveel zuilen en halfzuilen met Ionische kapitelen als in Amsterdam; hier onder de galerijen. Verder is er een achterbouw met twee trappen die vanuit een middenportaal zijwaarts opgaan naar die galerijen. In wezen dezelfde oplossing als in Amsterdam voordat daar de definitieve trapaanbouw met twee afzonderlijke zij-ingangen kwam. De Haagse synagoge is in haar hoofdopzet een reproductie van de Amsterdamse maar dan wel met een heel eigen karakter.

Rangschikking van het meubilair

Bij de rangschikking van het meubilair is duidelijk het Amsterdamse model gevolgd, zoals nog eens extra blijkt bij de samenvoeging van de twee gemeenten in 1743 als er banken bijgeplaatst worden 'de la manera de la Esnoga de Amsterdam'. Maar dat geldt niet alleen voor Den Haag, want de Amsterdamse Snoge is op dit punt het voorbeeld geweest voor een groot aantal synagogen in heel de Sefardische wereld, onder meer in

10. Synagoge I'

Londen (1701), Willemstad op Curaçao (1732; ook het gebouw zelf naar Amsterdams voorbeeld), New Port in de Verenigde Staten (1763), Paramaribo en New York. Een tweepolige opstelling van Hechal en teba met het daaruit voortvloeiende bankenplan, zoals die ook al in 1639 (en vermoedelijk eerder) was toegepast in de vorige snoge van Amsterdam. Bij deze opstelling staat de teba (bima) achterin als tegenpool van de Hechal, terwijl de banken – met helemaal opzij die van de maamad (bestuurders) – gericht staan op de midden-as, zodat men tijdens de diensten het zicht kan houden op beide polen van het interieur [afb. 10]. Dus heel anders dan in Askenazische synagogen waar de bima doorgaans in het midden staat als centrum van het bankenplan.

Volgens de beroemde geleerde Maimonides uit Cordova, die leefde in de twaalfde eeuw, hoort de bima inderdaad centraal te staan voor de voorlezingen uit de Tora en om ruimte te hebben voor de rondgangen met de loelawiem (palmtakken) tijdens het Loofhuttenfeest (Hil Tefilla XI 3; Hil Loelaw VII 23). Merkwaardig dus dat dit voorschrift in veel Sefardische synagogen niet is opgevolgd. Het maakt ons nieuwsgierig naar de gebruiken op dit punt in Middeleeuws Spanje (vóór de vervolgingen van 1391 en 1492) en Portugal (vóór de vervolgingen van 1496). Afbeeldingen in Spaanse liturgische handschriften uit de veertiende eeuw laten iets zien van een hoge vrijstaande bima op kolommen, maar daaruit wordt niet duidelijk of hij in het midden stond of in het westen. Dat weten wij in elk geval wel van de kleine synagoge (uit 1315) in Cordova. Boven een nis in de westwand is daar een opschrift te lezen (Hooglied 4:4) waarvan de woorden migdal David (toren van David) vermoedelijk een toespeling zijn op de migdal ets (houten toren) ofwel de houten lezenaar waar vanaf Ezra zijn volk voorlas uit de Tora (Nehemia 8:4). Een aanwijzing, dat daar achter in de synagoge de plaats was van de bima. De Sefardische geleerde Joseph Caro schreef in de 16de eeuw een commentaar op de voorschriften van Maimonides, waarin hij zijn voorkeur uitsprak voor de toen niet ongebruikelijke opstelling van de bima in het uiteinde en niet in het midden van de zaal omdat het om kleine synagogen ging zodat de gemeente de voorlezingen toch wel kon horen (geciteerd door Levy 62). In zestiende- en zeventiende-eeuwse synagogen van Italië staat de soms zeer hoge bima dan ook helemaal tegen de achterwand, waar dikwijls een nis is uitgebouwd. En een verwante opstelling is te zien in de achttiende-eeuwse synagogen van Cavaillon en Carpentras in de Provence. Dat moet wijzen op een Sefardische traditie, en deze zal ook een rol hebben gespeeld bij de opstelling van een nu vrijstaande teba (bima) achter in de Portugese synagogen van Holland.

David de Fonseca ziet de twaalf (boog) met het getal van de twaalf stammen v eraan toe, geven raad en zeggen dat ee mysterie inhoudt: 'Ay 12: Ventanas, co los Hijos de Israel; Y nuestros Divinos tener una Esnoga 12: Ventanas.' De beschouwd als een symbool van de Ter duidelijk geïnspireerd op het beroemde Leon: De Tempel van Salomo zoals me Voor Den Haag is een dergelijke inspi het algemeen zo dat synagogen als 'klein waar eens het Grote Heiligdom stond. A die in Sefardische synagogen Hechal dat In Den Haag heeft de Hechal een wein koepelvorm van de bekroning – vooral was ook te zien bij de Hechal in de Ams de tegenwoordige. Dat blijkt uit een afbe met het opschrift 'Der Jooden Tempel o de oudste snoge van Den Haag op stad gegeven als centraalbouw terwijl de kaart vormen te zien geeft. Niet alleen bij deze bij de nog bestaande snoge [afb. 11] en Brouwerssloot achter de huizen van de de Sint Jacobsstraat in een huis met de Ik veronderstel dat deze weergave, afwijk met traditionele voorstellingen van de Te Rotskoepel, de moskee, die in Jeruzalen ook de koepelachtige bekroning van de een verre herinnering kunnen zijn aan van Salomo.

o (1732; ook het gebouw zelf naar Amsterdams Staten (1763), Paramaribo en New York. Een ba met het daaruit voortvloeiende bankenplan, (ik eerder) was toegepast in de vorige snoge van de teba (bima) achterin als tegenpool van de maal opzij die van de maamad (bestuurders) – en tijdens de diensten het zicht kan houden op dus heel anders dan in Asjkenazische synagogen staat als centrum van het bankenplan. onides uit Cordova, die leefde in de twaalfde l te staan voor de voorlezingen uit de Tora en gen met de loelawiem (palmtakken) tijdens het oelaw vii 23). Merkwaardig dus dat dit voor- iet is opgevolgd. Het maakt ons nieuwsgierig leeuws Spanje (vóór de vervolgingen van 1391 igen van 1496). Afbeeldingen in Spaanse litur- eeuw laten iets zien van een hoge vrijstaande l niet duidelijk of hij in het midden stond of in l van de kleine synagoge (uit 1315) in Cordova. en opschrift te lezen (Hooglied 4:4) waarvan David) vermoedelijk een toespelings zijn op de n lezenaar waar vanaf Ezra zijn volk voorlas uit , dat daar achter in de synagoge de plaats was eph Caro schreef in de 16de eeuw een commen- tes, waarin hij zijn voorkeur uitsprak voor de de bima in het uiteinde en niet in het midden ogen ging zodat de gemeente de voorlezingen vy 62). In zestiende- en zeventiende-eeuwse ge bima dan ook helemaal tegen de achterwand, n verwante opstelling is te zien in de achttiende- pentras in de Provence. Dat moet wijzen op een rol hebben gespeeld bij de opstelling van de Portugese synagogen van Holland.

Symboliek

David de Fonseca ziet de twaalf (boog)vensters van de Haagse synagoge in samenhang met het getal van de twaalf stammen van Israël. Onze heilige geleerden, zo voegt hij eraan toe, geven raad en zeggen dat een synagoge met twaalf vensters een verborgen mysterie inhoudt: 'Ay 12: Ventanas, correspondientes, al numero de los 12: Tribos de los Hijos de Israel; Y nuestros Divinos Sabios aconsejan y dicen tiene misterio oculto, tener una Esnoga 12: Ventanas.' De Amsterdamse Snoge wordt met haar voorhof beschouwd als een symbool van de Tempel van Salomo. En haar latere achterbouw is duidelijk geïnspireerd op het beroemde zeventiende-eeuwse model van Jacob Jehuda Leon: De Tempel van Salomo zoals men deze uit de Bijbel meende te kennen.

Voor Den Haag is een dergelijke inspiratiebron niet aantoonbaar. Maar wel is het in het algemeen zo dat synagogen als 'klein heiligdom' georiënteerd worden op Jeruzalem waar eens het Grote Heiligdom stond. Aan die kant vinden wij dan ook de Heilige Arke die in Sefardische synagogen Hechal dat wil zeggen Heiligdom wordt genoemd.

In Den Haag heeft de Hechal een weinig gebruikelijke gedaante door de opvallende koepelvorm van de bekroning – vooral op de oudste ontwerptekeningen – en zo iets was ook te zien bij de Hechal in de Amsterdamse snoge van 1639, de voorgangster van de tegenwoordige. Dat blijkt uit een afbeelding van het interieur (c. 1664, I. Veenhuysen) met het opschrift 'Der Jooden Tempel of Sinagoge'. Verder is het zeer opmerkelijk dat de oudste snoge van Den Haag op stadsplattegronden (voor het eerst in 1717) is weergegeven als centraalbouw terwijl de kaart van 1747 bovendien min of meer koepelachtige vormen te zien geeft. Niet alleen bij deze synagoge die dan juist is opgeheven, maar ook bij de nog bestaande snoge [afb. 11] en het duidelijkst bij de Hoogduitse sjoel aan de Brouwerssloot achter de huizen van de Voldersgracht [afb. 12], opvolgster van die aan de Sint Jacobsstraat in een huis met de naam Salomons Tempel.

Ik veronderstel dat deze weergave, afwijkend van de werkelijkheid, te maken heeft gehad met traditionele voorstellingen van de Tempel als koepelbouw, in feite als de zogenaamde Rotskoepel, de moskee, die in Jeruzalem op de plaats van de Tempel staat. En zo zou ook de koepelachtige bekroning van de Hechal van de synagoge bij de Princessegracht een verre herinnering kunnen zijn aan deze Rotskoepel als symbool van de Tempel van Salomo.

Narwoord

door L. J. F. Wijsenbeek

Nadat in 1940 ons land overvallen is door het nazi-regiem wordt de geschiedenis van de synagoge aan de Jan Evertstraat bewogener dan ooit tevoren. De toen al kleine Portugees-joodse gemeenschap komt in dezelfde benarde situatie als de overige joden in Nederland. Een tijdlang gelooft een gedeelte van die gemeenschap te mogen vertrouwen op toezeggingen van Duitse zijde, die een vrijstelling van transport naar de uitroeiingskampen in het Oosten beloofden, op grond van de Portugese en Spaanse afstammeling der leden van de toenmalige gemeente. Enige malen werden zij blij gemaakt met berichten van een overbrenging der Portugese joden naar Portugal. Niets hiervan bleek verwezenlijkt te worden. Tenslotte werden de leden van de Portugese gemeente eind 1943 naar Theresienstadt overgebracht vanwaar zij bijna allen op transport gezet werden naar de Poolse vernietigingskampen. 5 mei 1945 zijn er van de bijna vierhonderd zielen van de Portugees-joodse gemeente nog acht over.

Het is te begrijpen dat deze leden, na de onvoorstelbaar zware slag die hun groep gekregen had, geen vertrouwen meer hadden in de toekomst van het jodendom in Nederland. Zij besloten om de hun toebehorende synagoge met de voorhuizen van de hand te doen omdat zij een gebruik als synagoge niet meer mogelijk achtten. Zij verkochten het complex aan een handelaar in onroerend goed, daarbij een aantal beperkende voorwaarden stellend voor het gebruik van het eigenlijke synagogegebouw. Na het overlijden van deze handelaar verkochten de erven het synagoge-complex als onderdeel van de hun toebehorende onroerende goederen aan de Exploitatie Maatschappij Scheveningen.

En dan gebeurt iets ongelooflijks: de nauwelijks honderd gezinnen omvattende Liberaal Joodse Gemeente van Den Haag, die voor haar diensten gebruik maakt van het pand

Stadhouderslaan 12, vat het stoute plan voor de Liberaal Joodse Gemeente, te gaar. De heer M. Wolf, die met groot enthousiasme de eerste plaats worden voor de Hoge Feestdag in deze Gemeente de synagoge van de installatie van rabbijn A. Soetendorp al in Den Haag, op 15 september 1968. Vervolgens wordt gemaakt een onvergetelijke herinnering aan van het Nederlands jodendom weer vorm. Ten tweede gaat de heer Wolf met Ir. J. van der Vliet om tot een restauratie van voorhuizen en dat hij door vertrek naar Parijs moet naar L. J. F. Wijsenbeek. In de loop van de tijd dat geschilderd is geschouwd genomen. Na inschakeling van de verschillende hiervan niet uitvoerbaar, monument zouden aantasten.

In de loop van 1972 wordt dan een definitieve Monumentenzorg verwerft. Ondertussen wordt de aankoop door een voor dit doel door de Liberaal Joodse Gemeente gestichte Stichting, de Stichting Beheer Synagoge. De kleine Liberaal Joodse Gemeente bijeen komt. Het complex wordt per 7 april 1974 in gebruik genomen door de architect A. van Haaren BNA, die na het onvoorwaardelijk tijdelijk beheerd heeft totdat het op 1 oktober 1974 wordt overgenomen door J. R. Koning BNA, die volgens de plannen is uitgevoerd heeft. Als aannemer trad op de opdrachtgever (het totaal verwaarloosd) onherstelbaar bleek voor wat de gevels betreft, volgens de oude staat van de binnenruimtes volledig gemoderniseerd. Hierdoor is een aan de kant van de straat een uitzonderlijk fraaie gevelwand van deze gebruikbaar modern gemeenschapshuis. De synagoge zelf, die gelukkig door de Rijksoverheid is beschermd.

Verwoord

J. F. Wijsenbeek

door het nazi-regiem wordt de geschiedenis van bewogener dan ooit tevoren. De toen al kleine in dezelfde benarde situatie als de overige joden en gedeelte van die gemeenschap te mogen verrijzen, die een vrijstelling van transport naar de loofden, op grond van de Portugese en Spaanse omalige gemeente. Enige malen werden zij blijvoren der Portugese joden naar Portugal. Niets in. Tenslotte werden de leden van de Portugese stad overgebracht vanwaar zij bijna allen op vernietigingskampen. 5 mei 1945 zijn er van de gees-joodse gemeente nog acht over.

na de onvoorstelbaar zware slag die hun groep hadden in de toekomst van het jodendom in toebehorende synagoge met de voorhuizen van ook als synagoge niet meer mogelijk achtten. Zij klaar in onroerend goed, daarbij een aantal bepergebruik van het eigenlijke synagogegebouw. Na verkochten de erven het synagoge-complex als onroerende goederen aan de Exploitatie Maat-

auwelijks honderd gezinnen omvattende Liberaal voor haar diensten gebruik maakt van het pand

Stadhouderslaan 12, vat het stoute plan op om deze synagoge weer als zodanig en dan voor de Liberaal Joodse Gemeente, te gaan gebruiken. In hun midden is het vooral de heer M. Wolf, die met groot enthousiasme aan dit plan werkt. Op twee manieren: in de eerste plaats worden voor de Hoge Feestdagen en andere bijzondere gebeurtenissen in deze Gemeente de synagoge van de EMS gehuurd. Voor de eerste keer is dit bij de installatie van rabbijn A. Soetendorp als rabbijn van de Liberaal Joodse Gemeente in Den Haag, op 15 september 1968. Voor allen die deze plechtigheid hebben meegemaakt een onvergetelijke herinnering aan een moment waarop de hoop tot herleving van het Nederlands jodendom weer vorm gaat krijgen.

Ten tweede gaat de heer Wolf met Ir. Jan Piets BNA, architect hier ten stede, te rade om tot een restauratie van voorhuizen en synagoge te geraken. In 1970 wordt zijn werk, dat hij door vertrek naar Parijs moet neerleggen, overgenomen door de heer L. J. F. Wijsenbeek. In de loop van de tijd dat getekend wordt zijn vele mogelijkheden in ogen-schouw genomen. Na inschakeling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg blijken verschillende hiervan niet uitvoerbaar, omdat zij de waarde van het gebouw als monument zouden aantasten.

In de loop van 1972 wordt dan een definitief plan vervaardigd dat de goedkeuring van Monumentenzorg verwerft. Ondertussen wordt onderhandeld met de EMS wat leidt tot aankoop door een voor dit doel door de Liberaal Joodse Gemeente in het leven geroepen stichting, de Stichting Beheer Synagoge. De aankoopsom werd in zijn geheel door de kleine Liberaal Joodse Gemeente bijeen gebracht.

Het complex wordt per 7 april 1974 in restauratie genomen onder leiding van de architect A. van Haaren BNA, die na het ontijdig overlijden van architect Piets het kantoor tijdelijk beheerd heeft totdat het op 1 oktober 1974 overgenomen werd door de architect J. R. Koning BNA, die volgens de plannen van Ir. Piets de bouw tot een goed einde gevoerd heeft. Als aannemer trad op de HABO BV. Doordat de voorhuizen (sinds 1940 totaal verwaarloosd) onherstelbaar bleken te zijn, werden deze geheel neergehaald en voor wat de gevels betreft, volgens de oude plannen met de oude steen herbouwd terwijl de binnenruimtes volledig gemoderniseerd werden onder leiding van architect Frans Prins. Hierdoor is een aan de kant van de Princessegracht waardig onderdeel van de uitzonderlijk fraaie gevelwand van deze gracht hersteld terwijl het interieur een uitermate gebruikbaar modern gemeenschapshuis voor de Liberaal Joodse Gemeente biedt.

De synagoge zelf, die gelukkig door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg ook in de

oorlogsjaren voor vernieling was bespaard, bleek over het algemeen nog in behoorlijke staat te zijn. Dit neemt niet weg dat het binnenwerk (de in exotische houtsoorten uitgevoerde Ark en betimmering) naast de antieke eiken banken toch vrij zwaar geleden hadden zodat langdurige en ingrijpende herstelwerkzaamheden nodig bleken te zijn. Deze zijn uitgevoerd door de firma M. v. d. Ende, die een voortreffelijk stuk handwerk afleverde.

Nu, in 1976 is het complex zoveel mogelijk in oude luister hersteld, waardoor het geheel voor de ondertussen krachtig groeiende Liberaal Joodse Gemeente een onschatbaar bezit is geworden. Deze Gemeente hoopt in de geest van de stichters nu 250 jaar geleden, de erediensten en het totale liberaal joodse leven in Den Haag te mogen dienen door een intensief en opgewekt leven.

*Bronnen en literatuur over
de Portugese synagoge in Den Haag*

ARCHIVALIA

David de Fonseca, *Jornal dela Fabrica de la Esnoga, y origen de la K; K; Honendal (1726-1729)*.

's-Gravenhage, Gemeente-archief FIG 44a.

David de Fonseca, *Jornal de Honendal, parte segunda (1743-1744)*. 's-Gravenhage, Gemeente archief, FIG 44b.

Bestekken en prijsopgaven voor herstel Synagoge: 1841, 1842. 's-Gravenhage, Gemeente-archief, FIG 264.

Ontwerptekeningen Synagoge. 's-Gravenhage, Gemeente-archief, FIG 263.

LITERATUUR

J. F. van Agt, *Synagogen in Amsterdam*.

's-Gravenhage 1974.

J. H. Buzaglo, *Bijdragen tot de geschiedenis der Portugeesche Israëlieten en hunner gemeenten te 's-Gravenhage van ± 1690 tot ± 1730* in Jaarboek Die Haghe 1939, p. 26-111.

F. Cantera Burgos, *Sinagogas Españolas*. Madrid 1955.

M. Henriques Pimentel, *Geschiedkundige aantekeningen betreffende de Portugeesche Israëlieten in Den Haag en hunne synagoge aldaar*. Den Haag 1876.

I. Levy, *The Synagogue. Its History and Function*. London 1963.

M. D. Ozinga, *Daniel Marot, de schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*. Amsterdam 1938, p. 161-164.

J. de Riemer, *Beschryving van 's-Graven-Hage*. Delft 1730, I: 1, p. 425-426.

J. Verheul, *De Nederlandsch Israelitische gemeente en hare oude synagoge te Rotterdam*. Rotterdam 1938.

Voorloopige Lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst III, Utrecht 1915, p. 133-134.

R. Wischnitzer, *The Architecture of the European Synagogue*. Philadelphia 1964.

Het v

De Temp